

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2023, c. 9 s. 2: 1603-1638

Kaçarlar Döneminde Tarikatların Genel Görünümü ve Tasavvufun Modernizmle Bütünleştirilme Çabaları General Appearance of Sects In the Qajar Period and Efforts to Integrate Sufism with Modernism

Sevda AKTULGA GÜRBÜZ

Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Tasavvuf ABD,

Assist. Prof, Van Yüzüncü Yıl University,

Faculty of Theology, Department of Tasawwuf

Van/Türkiye

ysfgrbz65@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1450-4632

DOI: 10.47424/tasavvur.1363922

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 21 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Kasım / November 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Aktulga Gürbüz, Sevda. "Kaçarlar Döneminde Tarikatların Genel Görünümü ve Tasavvufun Modernizmle Bütünleştirilme Çabaları". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9 / 2 (Aralık 2023): 1603-1638.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1363922>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Tasavvuf tarihi araştırmalarında Kaçar dönemi, özellikle Şîî düşüncenin tasavvuf üzerinde etkisini araştırmak için önemli bir kaynaktır. İrfan gibi müteradif kavrama dönüştürülen tasavvuf, bu dönemde Sünnî tarikatlarca savunulurken Şîî tarikatların dönüşüm ve değişim faaliyetlerine kaynaklık etmiştir. Başta Kadîriyye ve Nakşibendiyye tarikatları olmak üzere Sünnî tasavvufu koruma çabasına giren tarikatlar, faaliyetleri kısıtlanırsa da buldukları sınırlı bölgelerde halkın teveccühüne mazhar olmuşlardır. Modernleşme ve bağımsızlık hareketlerinin yaşandığı XIX. ve XX. yy. da Kaçarlar, Sünnî tarikatların sınırda bulunmasından ve Osmanlı Devleti'nin halifelik gücünden çekinerek kısa süreli anlaşmalar yapmışsa da sindirme ve baskı politikasını devam ettirmişlerdir. Şîî tarikatlar için müsamahakâr bir tavır sergileyen Kaçarlar; toplumun modernleşmesi için Sâfi Ali Şâhiyye'nin desteğini alarak güç kazanmak istemiştir. Sâfi Ali Şâh ve halifesi Zahirüddeve Ali Hân Kaçar, tasavvufu modernizmle bütünleştirmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle Zahirüddeve'nin Encümen-i Uhuvvet Cemiyetini kurarak kardeşlik ile eşitlik anlayışına dayanan tasavvufî anlayışı ortaya koyması ve müridlerinin şehrli entelektüellerden oluşması devrimlerin yapılmasını kolaylaştırmıştır. Zahirüddeve; melâmîlik-fütüvvet, mürşid-mürîd gibi tasavvufî kavramları çağının ihtiyacına göre ele almış ve gelenek ile modernizmi bütünleştirmenin çabası içerisinde olmuştur. Bu çalışma, Kaçar döneminin tasavvuf algısını ortaya koymayı ve Şîî tarikat Sâfi Ali Şâhiyye'nin tasavvufu modernizmle bütünleştirmeye dayalı faaliyetlerini ele almayı amaçlamaktadır. Özellikle Şîî kaynaklara başvurularak yapılan bu çalışma, bir devrin tasavvufî düşüncesinin panoramasını sunmayı hedeflemektedir. Makalenin önemi ise bu alanla ilgili yapılan çalışmanın az olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kaçar Dönemi, Sünnî-Şîî Tarikatlar, Modernizm, Sâfi Ali Şâhiyye.

Abstract

In studies on the history of Sufism, the Qajar period is an important source, especially for researching the influence of Shiite thought on Sufism. Sufism, which was transformed into a different concept like gnosis, was defended by Sunni sects in this period, while it was the source of transformation

and change activities of Shiite sects. The sects that endeavored to protect Sunni Sufism, especially the Qadiriyya and Naqshbandiyya sects, have gained the favor of the people in the limited regions where they are located, even though their activities have been restricted. In the 19th century when modernization and independence movements took place. and XX. YY. Although the Qajars made short-term agreements, fearing the presence of Sunni sects on the border and the caliphate power of the Ottoman Empire, they continued their policy of intimidation and pressure. Qajars have a tolerant attitude towards Shiite sects; He wanted to gain power by getting the support of Safi Ali Shahiyya for the modernization of society. Sâfi Ali Şâh and his caliph Zahirüddeve Ali Hân Kaçar carried out various activities to integrate Sufism with modernism. In particular, Zahirüddeve's establishment of the Encümen-i Uhuvvet Cemiyeti, which introduced the Sufi approach based on the understanding of brotherhood and equality, and the fact that his disciples were urban intellectuals, facilitated the revolutions. Zahirüddeve; He handled Sufi concepts such as melamism-futuwwa, murshid-murid according to the needs of his age and tried to integrate tradition and modernism. This study aims to reveal the perception of Sufism in the Qajar period and to discuss the activities of the Shiite sect Safi Ali Shahiyya based on integrating Sufism with modernism. This study, which was carried out by specifically referring to Shiite sources, aims to present the panorama of the Sufi thought of an era. The importance of the article is that there is little work done in this field.

Keywords: Sufism, Qajar Period, Sunni-Shia Sects, Modernism, Safi Ali Shahiyya.

Giriş

Kaçar Dönemi, Safevî Devleti'nin yıkılmasıyla başlayan karışıklıklardan faydalanan Ağa Muhammed Han (ö. 1203/1797)'ın 1201/1795 yılında yönetimi ele geçirmesiyle başlamıştır. Kısa bir müddet hükümdarlık yapan Ağa Muhammed Han'dan sonra sırasıyla devletin başına sırasıyla Feth Ali Şâh (1797-1834), Muhammed Şâh (1834-1848), Nasrüddîn Şâh (1848-1896), Muzaf-

fereddin Şâh (1896-1907), Muhammed Ali Şâh (1907-1909) ve Ahmed Şâh (1909-1925) geçmiştir.¹

Modernizm dünya toplumlarının ilerlemesi adına temelde Batı medeniyetinin örnek alınmasıdır. XIX. yy.'ın ilk çeyreğinde yaklaşık yüz otuz yıl boyunca İran'ın siyasî, ilmî ve tarihî yapısı üzerinde önemli etkisi bulunan Kaçarlar döneminde reform hareketleri ile modernleşme başlamış böylece devletin geri kalmışlığına bir son verilmeye çalışılmıştır. Askerî, sağlık, ekonomi ve eğitim başta olmak üzere devletin çeşitli kademelerinde yapılan reformlar dinî hayatı da etkilemiştir. Özellikle tasavvufî anlayışa modern bir anlam arayışı, şiî teolojiyle harmanlanarak sunulmuştur. Nasırüddin Şâh'ın Tahran başta olmak üzere kurduğu şiî tekkelerin masraflarını devlet bütçesinden karşılamasının amacı tarikatların devlet tarafından denetlenmesi ve devlete uygun hareket etmelerini sağlamaktır. Zira daha önceden bu masraflar yerel nüfusa sahip zenginler veya âyanlar tarafından karşılanıyordu. Bu tekkelerde Hz. Ali ve Ehl-i Beytine dair Mevritler, vaazlar ve zikirler yapılmasının yanı sıra tasavvufu kendi çıkarları için kullanan bâtinî fırkalara karşı mücadeleyi esas alan müfredatlar hazırlanmıştır.² Bu dönemde müridlerin eğitimi ve şehirli olmasına özen gösterilmiş, tasavvuf geleneğini irfan ve hikmet entelektüelliğine dönüştürmenin yolları aranmıştır. Sâfi Ali Şâh, Zahirüddeve Ali Han Kaçar, Seyyid Cemâleddin Afgânî ve Seyyid Hâdî Necem Abâdî gibi düşünürlerin etkisi ile geleneksel din akımı yerini eleştirel ve yeni bir bakış açısına bırakmıştır. Fikirsiz olarak 1906 İran'da Meşrutiyet Hareketi'nin başlamasında etkili olan bu düşünürler Siyasal İslâm'ın doğuşuna önemli katkıda bulunan önde gelen entellektüel temsilciler olmuşlardır.³

¹ Abbas Kadiyânî, *Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İrân*, (Tahran: Cavidân-i Kurd, 1376), 414; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi IX*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 567; Yılmaz Karadeniz, *İrân'da Sömürgecilik ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (İstanbul: Bakış Yayınları, 2006), 39; A.K.S. Lambton, *Qajar Persia Eleven Studies*, (London: I.B. Tauris and Co Ltd, 1987), 103, 198, 278.

² Hüseyin Âbâdiyân, *Mebânî Nazerî Hükümet-i Meşrûti ve Meşrûi*, (Tahran: İntişarât-ı Ney, 2012): 42.

³ Peter Avery, *Tarih-i Muasır-ı İrân*, çev. Muhammed Refi-i Mehrabadî, (Tahran: Neşriyât-ı Atâyî, 1379), 190-191.

Nasiruddîn Şâh toplumun değişen dünyaya ayak uydurmasını sağlamak amacıyla tasavvufu “dönüşüm hareketinin merkezi” olarak görmüştür. Halk arasında tasavvufun miskinlik ve sömürü aracı olarak kullanılmasına karşı modern eğitimin hem cehaleti hem de şiddeti azaltacağını belirtmiştir. Ona göre modern devlet, ahlâkî cehaleti yok edeceği için İsnâ-Aşeriyye mezhebini savaş ve çalkantı olmadan dünyanın her yerinde güçlü kılacak ve İran’ın uluslararası profilini yükseltecekti.⁴ Bu amaçla bilim bakanlığı başta olmak üzere resmi kurumlara modern eğitim, bilim ve teknolojiyi uygulama seferberliği başlatmıştır. Telgrafın kurulduğu, Avrupa’ya öğrencilerin gönderildiği, sanayi ve teknolojiye yönelik dergi ile gazetelerin çıkarıldığı, Fransızca ve İngilizce çeviri faaliyetlerinin yaygınlaştığı bu çağda⁵ tarikatlar da modern sürece dahil edilmek istenmiştir. Devlete itaati esas alan Ni’metullâhi Tarikatının Sâfi Ali Şâhiyye kolunun kurucusu Sâfi Ali Şâh irşad ve yazılarıyla⁶ Zâhidüddeve lakaplı Ali Hân Kaçar da “Encümen-i Uhuvvet” derneğini kurarak modernleşme çabalarına destek vermişlerdir. Kurulan kardeşlik cemiyeti masonik faaliyetler yapmakla suçlansa da İran tasavvuf anlayışını bütünleştiren bir kurum olarak görülmüştür.⁷ Meşrutiyete doğru ihtiyaç duyulan reform hareketlerinin içerisinde bulunan Zâhidüddeve Ali Hân Kaçar, devlet bakanı ve tarikat pirî ünvanlarını beraber yürütmüş bir reformisttir. Yaptığı reformlar gelenekle modernliği bütünleştirme amacı taşımış, ortaya çıkan sentez de bir nevî tasavvuf olarak görülmüştür.

Uzun bir geçmişe sahip tasavvuf, İran’da Safevî döneminden itibaren Şîî irfana dönüştürülmüştür. Tasavvuf; Osmanlı Devleti’ne karşı nefrette Sünnî-Şîî çatışmasına dönüştürülmüş, İslâm’ın asıl gayesinden uzaklaştırdığına dair

⁴ Robert Landau Ames, *Looking for the Human: Sufism, Subjectivity, and Modernity in Iran*, (Cambridge: Harvard University, 2018), 151.

⁵ Muhammed Muhît Tabatabaî, *Tarihi Tahlîl-i Matbuat İran*, (Tahran: Neşriyât-ı Bîset, 1366), 28.

⁶ Sâfi Ali Şâh’ın müridlerine ve dostlarına yazdığı mektuplardan oluşan *Divan* adlı eserinde Sâfi; devrimleri inkar etmenin tembellik ve boş olduğunu; değişim ile modernliğin karşısında bir derviş olmayacağını belirtir. İran topraklarına gelen zamansız meşrutiyetin kaos yaratmaması için müridlerin şeriat çerçevesi dahilinde halka ulaşması gerektiğini bildirmiştir. Bkz. Hâc Mirzâ Hasan Sâfi Ali Şâh, *Divân*, (Tahran: Kitâbfurûş Mahmûdî, ts.), 22-28.

⁷ Leonard Lewisohn, “Modern İran Tasavvufu’nun Tarihine Bir Giriş I: Ni’metullâhi Tarikatı: Zulüm, İhya ve Bölünme”, çev. İlker Külbilge, *Sûfi Araştırmaları/Sûfi Studies*, 7/14 (2016), 95

suçlamalar yapılmış, rehaveti ve sorumluluktan kaçmayı salık veren batîni anlama evriltmiş hatta gericiliğin hizmetinde bir araç sayılmıştır. Ancak Sünnî tarikatlarla karşı mücadele ve asimile çalışmaları yapılırken şiileşen tarikatların devlet yönetiminde aktif rol oynayabilmeleri tasavvufa bakış açısının siyasî olduğunu göstermiştir. Özellikle İran Kürdistan'ında Sünnî tasavvufun savunucusu Kâdiriyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının hızla yayılmasından duyulan endişeye karşı Ni'metullahiyye, Şîi kisve ile politik ve kültürel hayatın zaferini yaşamış; geleneğin bilinciyle modern tasavvufu canlandırma teşebbüsünde bulunmuştur.⁸

Ni'metullâhiyye, Şâh Ni'metullâh-ı Velî (ö. 834/1431)'ye atfedilen şii-sûfi tarikatlardan biridir. Ni'metullâh Velî'nin vefatından sonra halefleri ile Safevî âilesi arasında pek çok evlilik gerçekleşti. Şeyh Mîr Nizâmüddîn Abdülbâkî (ö. 920/1514), 917/1511'de Şah İsmail tarafından önce "Sadr", ardından "Emîrü'l-Ümerâ" ve daha sonra da "Vekîl-i Nefs-i Nefs-i Hümâyun" olarak atandı.⁹ Ancak gittikçe politik gücü artan tarikat, devlet için tehlike oluşturmaya başlayınca gözden düşmüş ve halifeler Hindistan'a yerleşmişlerdir. Tarikatın on birinci kutbu Masum Ali Şâh (ö. 1212/1797) zamanında Şirâz ve İsfehân'da taraftar bulan Ni'metullâhiyye, İran toplumunun sosyal yapılanmasını etkilemeye başlamıştır.¹⁰ Masum Ali Şâh'tan sonra başa gelen Nur Ali Şâh, İran'ın seçkin ailelerinden birine mensup olup şair ve entellektüel bir derviştir. Kaçar hanedanını kurucusu Ağa Muhammed Hân ile iyi ilişkileri olan Nur Ali Şâh, İran'da faaliyetlerine tekrar başlamıştır. Feth Ali Şâh döneminde de tarikata yaklaşım inişli-çıkışlı olmuştur.¹¹ Tefsir ve hadîs alanlarına haiz Şeyh Meczûb Ali Şâh'ın (ö.1238/1823) ölümünden sonra Ni'metullâhiyye; Kevseriyye, Safî Ali Şâhiyye, Şemsiyye, Gunâbâdiyye, Mûnis Ali Şâhiyye adlı kollara ayrılmıştır. Günümüzde bunlardan son iki kol İran,

⁸ Muhammed Ali Sultânî, *Târîhi Tasavvuf Der Kirmanşâh Banezmâm Peşinef Selâsil ve Fark Sûfiyye Der Garbi İran*, (Tahran: Neşr Ferheng Sehâ, 1380), 386, 405.

⁹ Süleyman Gökbulut, "Safevîler Devrinde Şiiliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2016), 2/15 (30), 291.

¹⁰ Muhammed Ali Bahbahâyî, *Hayrâtiyye*, thk. Mehdi Rûhânî, (Kûm: Ensâriyân, 1412), 1/44.

¹¹ Muhammed Ma'sûm Şirâzî, *Tarâikü'l-hakâik*, nşr. Muhammed Ca'fer Mahcûb, (Tahran: İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Senâi, 2004), 3/200.

Amerika Birleşik Devletleri ve bazı Avrupa ülkelerinde faaliyetlerini sürdürmektedir.¹²

Nî'metullâhiyye Tarikatının kollarından Sâfi Ali Şâhiyye'nin modernleşme faaliyetinin öncüsü tarikatın kurucusu Sâfi Ali Şâh'tır. Tasavvufun yeniden ihyasını modernizm ve gelenekçiliğin müspet birlikteliğinde arayan Sâfi Ali Şâh derin ve kökleri sağlam bir ihya hareketine dayalı bir cemiyet kurmak istemiş ancak ömrü buna yetmemiştir. Bu ülküsünü gerçekleştiren müridi Zahirüddeve Ali Hân Kaçar, şeyh olduktan sonra devlet adamı ve derviş kimliği ile günün tasavvuf algısına yeni bir yaklaşım getirmeye çalışmıştır. Halkın üzerindeki tarikat yapılarının etkisini bilen Kaçar Hükümeti, Zahirüddeve'ye destek vererek güç kazanmaya çalışmıştır. Zaten Tasavvuf bu dönemde Şiilik, Platonculuk, İsraki Teosofi ve İslâmî Rasyonalist hareketlerin karışımı görüldüğü için modernizm hareketinin de geleneksel tasavvuf yöntemlerine entegre edilmesi devlet tarafından imkânsız görülmüştür.¹³

Çalışmamız Kaçarlar döneminde etkin rol oynayan tarikatların dinî ve siyâsî faaliyetleri ile tasavvufu modernizmle bütünleştirme hareketlerini kapsamaktadır. Bu devrin Sünnî tarikatlar için hayatta kalma mücadelesi, Şîî tarikatlar için ise ihyâ, tecdîd ve ıslah hareketi olduğu görülmektedir. Her ne kadar XIX. ve XX. yy.'da Batı'da meydana gelen değişimler İran'da modernizm faaliyetlerini başlatmışsa da tasavvufa biçilen rol şîî temâyüller üzerine olmuştur. Bu temâyülleri şîî kaynaklara müracaat ederek ortaya koyduğumuz çalışma bir dönemin tasavvuf algısı üzerinden tasavvufun nasıl şekillendirilmeye çalışıldığını ortaya koyma açısından önem arz etmektedir.

1.Kaçarlar Döneminde Tarikatların Dinî ve Siyâsî Faaliyetleri

Tarih boyunca tasavvuf ve tarikatların yoğun olarak faaliyet gösterdiği İran, Kâzerüniyye, Celâliyye, Kâdiriyye, Çiştîyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Nûrbahşiyye, Nî'metullahiyye, Medâriyye, Safeviyye ve Nakşibendiyye gibi

¹² Mahmud Erol Kılıç, "Nî'metullâh-ı Velî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 2007), 33/135.

¹³ Leonard Lewisohn, "Sufism and the School of Isfahan: Tasawwuf and 'Irfân in Late Safavid Iran," ed. Leonard Lewisohn and David Morgan, in *The Heritage of Sufism, Volume III: Late Classical Persianate Sufism* (Oxford: Oneworld Press, 1999), 87.

çok sayıda tarikatın beşiği olmuştur.¹⁴ Safeviler dönemi (1501-1736) ile beraber On İki İmam Şii din anlayışının güçlenmeye başlamasıyla tasavvufa bakış açısı değişmiştir. Sünnî karakterle doğan ancak Şiî emarelerin baş gösterdiği Safeviyye, Şâh İsmail'le On İki İmam Şiîliği ile tamamen farklı bir ideolojiye dönüşmüştür. Osmanlı devleti içerisinde tarikatların etkin rol oynamasının karşısında Safeviler, tarikatları Şiîleşmeleri kaydıyla kabul etmiştir. Nitekim günümüze kadar da varlıklarını devam ettiren Ni'metullahiyye, Kübreviliğin kolları arasında zikredilen Nurbahşiyye ile Zehebiyye gibi zamanla şiileşen ve devletle uzlaşmayı esas alan tarikatlar bu anlayışla varlıklarını devam ettirmiştir.¹⁵ Abdullah-ı Berzişâbâdî'ye (ö. 872/1468) nisbet edilen Zehebiyye, Hicri XIX. yy.da faaliyetlerine başlamış ve Safeviler döneminde daha da güçlenmiştir. Kaçarlar döneminde inişler ve çıkışlar yaşayan tarikat; velâyet, ehl-i beyt sevgisini abartılı bir şekilde ifade ederek halk üzerlerinde etkili olmaya çalışmıştır.¹⁶ Şiî merkezli bir hükümet kurmak amacıyla silahlı ayaklanma başlatan bu tarikat, Horasan'da Sarbedaran, Gilân ve Mazendaran eyaletlerinde şii tasavvuf anlayışını kurmuş ve dervişleri "sûfî mollalar" hareketinin gelişmesini sağlamıştır.¹⁷ Şunu belirtmek gerekir şii kollardan olan Zehebiyye tarikatı, Kaçarlar döneminde modernleşme faaliyetlerine katılarak devlet erkine destek olmuştur. Muhammed Hâşim Derviş Şîrâzî (ö. 1190/1776) öncülüğündeki Zehebiyye, Zend Hânedanlığı (ö. 1750-1794) döneminde devlet yöneticilerinin desteğini alarak güçlenmiştir. Feth Ali Şah ve Ağa Muhammed Han Kaçar dönemlerinde de Derviş Şîrâzî'nin mânevî konumuna saygı duyulmuştur.¹⁸ Daha sonra sırasıyla Mîrzâ Abdülnabî Şîrâzî (ö. 1231/1815), Ebû'l-Kâsım Şîrâzî ("Râz", ö. 1286/1869), Celâleddîn Muhammed ("Mecdü'l-eşrâf", ö. 1331/1913) Zehebiyye'nin postnişine oturmuşlardır. Bu dervişler

¹⁴ Abdülcebbar Kavak, "Kaçar Hanedanı Döneminde (1795-1925) İran'da İrşad Faaliyeti Yürüten Nakşbendî-Hâlidî Şeyhleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/2, 6 (12), 78.

¹⁵ Leonard Lewisohn, "An introduction to the history of modern Persian Sufism, Part II: A socio-cultural profile of Sufism, from the Dhahabi revival to the present day", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*, 1999 (1), 39.

¹⁶ Esedullâh Hâvarî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i 'ilmî, âsâr-i edebî*, (Tahran: İntişârat-ı Danuşgâh, 1362), 579-580.

¹⁷ Muhammed Ferhadî, *Nukkad ve Berresî Zindikî Edebî İlmî ve Dinî Mîr Seyyid Alî Hemedânî Der Keşmîr*, (Tahran: Raşidîn, 1396), 57.

¹⁸ Hâvarî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i 'ilmî, âsâr-i edebî*, 337-339.

siyasî açıdan Kaçar Hanedanı'na yönelik güçlü sempati beslemişler ve hanedan üyelerine eserler atfetmişlerdir.¹⁹ Zehebiyye'nin Kaçar hanedanlığının modernleşme için yaptığı devrimlere destek vermesi ve hükümete tam desteği müridlerine şart koşması Ni'metullâhiyye tarikatı ile benzerliğini göstermektedir. Ayrıca klasik tasavvuf geleneğine karşı gösterdikleri ihtirâm ve bağlılıkları, İbn Arabî'nin vahdetü'l-vücûd öğretisi ve bu öğretinin Arabî'nin Sadreddîn Konevî gibi takipçilerince yorumlanmış şekli her iki tarikatta aynıdır.²⁰

Şâh İsmail döneminin şileştirme politikası içeride ve dışarıdaki sünniler için tehlikeye dönüşmüştür. Şeyhlerin toplum önünde katledilerek gözdağı verilmesi yanında korku ve zorlama ile tarikat mensupları şileştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim ortaya çıktığı dönemden itibaren Şiilik karşıtı tavrıyla bilinen ve silsilesi itibarıyla Hz. Ebubekir'e dayanan Nakşibendiyye, Safevî döneminde düşmanca saldırılara maruz kalmış ve bir kısım şeyhler Osmanlı Devletine sığınmak zorunda kalmışlardır. Toplum tarafından sevilen tarikatın halifelerinden Şeyh Ali Kürdî (ö. 925/1519)'nin öldürülmesinden sonra şeyhler zorunlu göçe de zorlanmıştır.²¹

Şiî Safevî Devleti sünî inanç ve şeriatına bağlılıkları ile bilinen Kâzerûniyye, Halvetiyye ve Gülşeniyye Tarikatlarına da baskı yapmıştır. Şiîlerin Nakşibendî tarikatına olan bakış açılarının sadece şeriata bağlılıkların-

¹⁹ Hâvarî, *Zehebiyye: Tasavvuf-i 'ilmî, âsâr-i edebî*, 688; Leonard Lewisohn, "Modern İnan Tasavvufunun Tarihine bir giriş, bölüm II: Zehebî Rönesansından Günümüze Tasavvufun Sosyo-Kültürel Profili", *Sûfi Araştırmaları-Sufi Studies*, (15), 119-151,128.

²⁰ Lewisohn, *Modern İnan Tasavvufunun Tarihine bir giriş*, 134.

²¹ Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1984), 111-112; Hamit Algar, *Nakşibendilik*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 245; Abdulcebbar Kavak, "Safevîlerin Şileştirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydariler ve Irak'taki Faaliyetleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018 (46), 42; Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar, çev.Nevzat Kırâç ve Diğerleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 56. Bu zorunlu göç ile Nakşîliğin Şam, Anadolu, Azerbaycan ve daha uzak coğrafyalarda daha hızlı yaygınlık gösterdiği söylenebilir. XVII. yy.'da Şâh Abbas (ö. 1039/1629)'ın çoğunluğu Kürtlerden oluşan tarikat mensuplarını sürmesi Suriye, Arap Yarımadası ve Sahra Afrikasında Nakşibendiyye Tarikatının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bkz. Khaled el-Rouayheb, *Opening The Gate of Verification: The Forgotten Arab-Islamic Florescence of The 17th Century Intellectual Trends in The 17th Century Arab-Islamic World*, (UK: Cambridge University Press, 2006), 264.

dan veya Hz. Muhammed'in sünnetinin uygulanmasından kaynaklanmamıştır. Sünnî Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelenin etkisi olmuştur.²²

Kaçarlar (1785-1925), Şii İslam'ın tasavvufî ve felsefî boyutuna karşı fık-
hın üstünlüğünü ileri süren usûlî fakihleri üstünlüğünü ileri sürmek suretiyle
toplum üzerindeki otoritelerini güçlendirdikleri bir dönemde iktidara gelmiş-
lerdir. Bu aşırı hoşgörüsüzlüğe rağmen, tasavvuf ve felsefî söylem, özel bütün
farklılıkları ile birlikte, birbirleriyle rekabet ederek ve görüşlerinin değer ve
meşruiyeti üzerine canlı münazaralar yaparak ilerlemeye devam etmiştir.²³
Tasavvufun canlanmasının çeşitli nedenleri vardır. Bunların başında Kaçar
döneminde sosyal, dinî ve ekonomik koşulların zorlaşmasıdır. Sosyal çalkan-
tılar insanların bilinçaltındaki tasavvuf düşüncesini ve arzusunu uyandırmış-
tır. Safevi döneminde dinî baskılar ciddi bir bıkkınlık yaratmış özellikle fıkıh
ulemasının hükümdarla olan güçlerini kullanarak toplumu kutuplaştırmaları
sonucunda maneviyatını kaybetmek istemeyen zümreler tasavvufa sığınmış-
lardır.²⁴ Bu sığınmayı gören Kaçar sultanlarından Feth Ali Şâh dinî hoşgörüyü
ve İslâmî birlik çabasına dayalı bir politika inşa etmek amacıyla başta muta-
savvıflarla iyi geçinme yolunu seçmişse de fıkıh ulemasının eleştirilerine ma-
ruz kaldıktan sonra bu kararından vazgeçmiştir. XIX. yy.'ın ilk yarısında dün-
yada meydana gelen gelişmeler İran'ı da etkilemiş ve Feth Ali Şâh'ın İran'daki
sünnilere sağladığı görünüşteki dinî özgürlük Muhammed Şâh'ın iktidara
gelmesiyle fiiliyata geçirilmiştir. Muhammed Şâh gençliğinden beri sempati
duyduğu tarikatların kolaylıkla faaliyetleri yerine getirebilmelerine imkân
sağlamıştır.²⁵ Bu nedenle Muhammed Şâh'ın saltanat dönemi, şiiiler arasında
"Derviş Hükümeti" olarak isimlendirilmiştir.²⁶ Nitekim bu dönemde güçle-
nen Ni'metullâhiyye tarikatının önemli isimlerinden biri olan Ni'metullâhî

²² Şâh İsmail, kaynaklara göre Kâzerûniyye tarikatının hatipleri başta olmak üzere yaklaşık 4000 kişiyi öldürmüştür. Bkz. Algar, *Nakşibendilik*, 199.

²³ Huseyin Abadiyan, *Mefahim-i Kadim ve Endişe-i Cedid* (Tahran: 1388), 37.

²⁴ Şehram Sahravî, *Zemîneha-î ihya-ı Tasavvuf der Devriye Zendiyye ve Evâyili Kaçar (The Contexts of the Revival of Sufism in the Zendiyya and early Qajar periods)*, (Tahran: Doctoral thesis of Persian language and literature department of University of Religions and Religions,1397), 99.

²⁵ Nureddin Çardebî, *Esrâr-ı Khaksar ve Ehl-i Hak*, (Tahran: Peyk Ferheng, 1348), 37.65,74.

²⁶ Hümâ Nâtik, *İran Der Râhiyâb-i Ferheng 1834-184 (İran'ın Kültürel Yolculuğu 1834-1848)*, (Paris: Kaverân, 1368), 40.

Molla Abbas Mîrzâ Ağası (ö. 1265/1849) sadrazamlık görevini yürüterek İran devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. Nî'metullah'ın kollarından Sâfi Aki Şâhiyye'nin şeyhleri devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunmuştur. Sünnî olarak doğan bu tarîkatın zamanla şii hüviyete bürünmesinden sonra devletle kurduğu işbirliğinden dolayı bu görevler verilmiştir.²⁷ Yine İran'da yoksulluğa bağlılıkla bilinen ve Bektâşi tarîkatına benzerliği ile dikkat çeken Hâksâriyye tarîkatı, bu dönemde faaliyetlerini yaygınlaştıran derviş hareketidir.²⁸ Hâksâriyye şiiğin yayılmasında önemli rol oynamakla beraber Kerbelâ'nın acılarını anma ve İmamlara dayalı virdler okumasıyla İran'daki faaliyetlerini rahatlıkla yerine getirmiştir. Genellikle yerel, okuma-yazma bilmeyen halk üzerinde önemli etki bırakmıştır.²⁹

Şii Kaçar döneminde faaliyetlerini devam ettirmeye ve sünnî kimliklerini korumaya çalışan Halvetiyye, Sühreverdiyye, Şâziliyye tarikatları önem arz etse de Kâdiriyye ve Nakşibendiyye'nin ayrı bir öneme haiz olduğu söylenebilir. İran'da özellikle sünnî Kürtler üzerinde etkili olan bu tarikatlar, faal bir dinî yaşamı öngören İslâmî anlayışla toplumu buluşturmuşlardır. Şeyh Musa ve Şeyh İsa kardeşlerin 1360 yılından sonra İran'a getirdiği rivayet edilen Kâdiriyye; Hamedan, Şâhrezor ve Berzence de dahil olmak üzere Güney Kürdistan'a kadar yayılmıştır.³⁰ Kâdiriyye, şafiî mezhebine bağlı Kürtler arasında en fazla yayılan tarîkattir. Şii kaynaklara göre Kâdiriyye, göçebe kürtlerin yaşam tarzıyla uyumlu olması hasebiyle uyum problemi yaşamamıştır. Özellikle tedrisat için hangahlar yapmak yerine var olan camii veya evleri tercih etmeleri bu yaşam tarzına bağlanmıştır.³¹ Dinî derslerin yanısıra tasavvuf öğretilelerinin irâd edilmesinde önemli katkıları olan Kâdirî Şeyhlerinden Şeyh Ziyâuddîn, Senendec'te Sünnî tasavvufun öncüsü olmuştur. Şeyh Ömer

²⁷ Rıza b. Muhammed Hâdî, *Rûze-i Sefâyi Nâsiri*, tash. Cemşid Kiyanser, (Tahran: Esâtir, 1385),323; Mangol Bayat, *Mysticism and dissent: socioreligious thought in Qajar Iran*, (Syracuse NY: Syracuse University Press, 1982), 27, 60.

²⁸ Abdülhüseyin Zerînkûb, *Erzîş Mirâsi Sûfiyye*, (Tahran: İntişârat Emîr-i Kebîr, 1362), 377.

²⁹ Nureddîn Çardehî, *Esrâr-ı Khaksar ve Ehl-i Hak*, (Tahran: Peyk Ferheng, 1348), 37.65,74.

³⁰ Muhammed Ali Sultânî, *Târîhi Tasavvuf Der KirmanŞâh*, (Tahran: Neşri Sehâ, 1374), 325-327; Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State The Social and political Structures of Kurdistan*, (London: Zed Books LTD, 1992), 216

³¹ Haşmetullah Tabibî, *Mebânî Câmîâ-ı Şenâsî ve Murdemşenâsî Eyâlat ve Aşayîr*, (Tahran: Müessesesi-i Çâp ve İntişârat Danışgâhi Tahran,1374), 292.

Nebûdî, Şeyh Şemseddîn Kürdistan bölgesinde okuma-yazma seferberliği başlatmış ellerindeki imkânlarla fakir halka maddî ve mânevî destek sunmuşlardır.³² Kürt tasavvuf edebiyatında etkili olan Mele Hamîd Kâtib, Şeyh Osman Sırâceddîn gibi âlim ve şairler ise Mevlânâ'nın *Mesnevisi*'ni şerh etmiş, Mevlânâ Hâlid ve Şeyh Mahmûd Şebusterî üzerine eserler yazmışlardır. Bahsedilen şeyhler buldukları yerlerde halkı örgütleyerek şiî propagandanın etkili olmasını engellemişlerdir.³³

İran'da Sünnî inancın korunmasında ve yayılmasında çok önemli katkısı olan Nakşibendiyye tarikatı'nın faaliyetleri Kaçar dönemine damgasını vurmuştur. Zanaatkârlar arasında yayılmaya başlayan Nakşilik, toplumun çeşitli katmanlarında yayılarak dünyanın çeşitli yerlerine yayılmıştır. XIX. ve XX. yy.larda Kürdistan'ın dinî, toplumsal ve siyasî gelişmesinde çok önemli rol oynayan tarikat, Şerif Mardin'in deyimiyle gittiği yerin din tasavvurunu oluşturan ve sistemin bekâsını sağlayan unsurları içerisinde barındıran en gözde hareket olmuştur.³⁴ XIX. yy.da Tarikatın Müceddidî olarak İslâm dünyasında adından bahsettiren Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1242/1827),³⁵ Şiraz, Isfahan, Hemedân şehirlerinde kısa süreli tebliğ faaliyetlerinde bulunmuş buraların yanısıra Muskat, Yezd, Şiraz, Isfahan ve Senendec'de Şiî ulema ile tartışmasına rağmen başta âlimler olmak üzere halkın yoğun teveccüne mazhar olmuştur.³⁶

Tarikat şeyhlerinin yerel halk üzerinde etkisini gören Kaçarlar, Nakşiliğin yayıldığı Kürt coğrafyasındaki yöneticilerle önceleri barışçıl bir politika izleme yolunu seçmiştir. Bu politikasının arkasında Rusya ve Osmanlı Devleti ile yaşanan kargaşalar vardı. Zira isyanlarla uğraşmak zorunda kalan yönetimin bölgeyi itaat altına alması ve insan gücünü kazanması önem arz etmiştir. Özellikle Şiî İran bölgesinin ağırlıklı olarak Şii nüfusu barındırması ve Osmanlı Devleti'nin Sünnî mezhebin en önde gelen temsilcisi olması bu çatışma-

³² Abdülkerim Müderris, *Yâd-ı Merdân*, (Hevler: Çaphâne-i Ârâs, 1983), 2/159.

³³ Kemâl Rûhânî, *Târîhi Câmîi Tasavvuf-i Kürdistan*, (Pirânşehr: Sâmerend, 1385), 156-170.

³⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 33-36.

³⁵ Asıl adı Ebû'l-Behâ Ziyâuddîn Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin eş-Şehrezûri el-Kürdî'dir şerif.

³⁶ İbrâhim Fesîh Heyderî, *el-Mecdu't-tâlid fî menâkibi Mevlânâ Hâlid*, (ys: 2014),³⁵;Hamid Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/283-285.

larda önemli bir unsuru olmuştur. Kaçarlar halifeliğın gücünü elinde bulunduran sünnî Osmanlı Devleti'nin politikalarını tehdit olarak görmüştür. İran'ın Irak ve Arap bölgelerine yakınlığını da bilerek Ardalan bölgesi başta olmak üzere Kürt prensliklerinin hâkimiyet kurduğu yerlerde Mevlânâ Hâlid'in etkisinden faydalanılmak istemiştir.³⁷ Ancak durumun farkında olan Mevlânâ Hâlid'in sünnî hassasiyeti başta Şeyh Ubeydullah Şemzinî (ö. 1297/1883) olmak üzere halifelerini de etkilemiş ve Osmanlı-İran savaşında Osmanlı devleti'nden desteklerini esirgememişlerdir.³⁸ Bu dönemde Nakşî şeyhlerin halk üzerinde bu kadar etkili olmalarının nedeni zor zamanlarda halka güven vermeleri, tarikat erbabının söz-davranış bütünlüğünü içerisinde olmaları, kabileler arasında arabuluculuk faaliyetleri yapmaları ve konar-göçer köylüleri toprak ağalarına karşı korumalarıdır.³⁹

İran'da faaliyet gösteren sünnî tarikatların ve liderlerinin şîî çağdaşlarından farkı güç ve imkâna sahip şîî devlete karşı varlıklarını sürdürme çabası içerisinde olmalarıdır. Zira sūfî önderler zorba yönetim ve onların uygulamalarına direnmiş, hapse düşmüş hatta hayatlarını kaybetmişlerdir.⁴⁰ Bu baskıla-

³⁷ Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, 192.

³⁸ Bizim yolumuz, Ehl-i Sünnet'in kaidelerine bağlı kalmak, ruhsatlara bağlanmamak, dünyanın süsüne yüz çevirmek üzerine kuruludur. Bu fakir de Allah'a, Peygamber'ine, Ashabın yolundan gitmek istemeyen din düşmanı Hıristiyanlara ve gafillğini kamufle eden mürted acemler karşısında İslâm dininin bekâsı için mücadele eden Osmanlı Devleti'ne daima destek verecektir. Allah'ın düşmanlarına karşı zafer kazanmaları için sabah-akşam dualar yapmanızı emrediyorum." Sözleriyle sert tavrını ortaya koymuştur. Bkz. Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî, *Risâletün fî Tahkîki'r Râbita*, 14; <http://shiaonlinelibrary.com>. Erişim Tarihi: 10.08.2023; Halfin, 19. *Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, (İstanbul: Komal Yayınları, 2000, 95; Bkz. DAB. Y. PRK. AZJ. Dosya No: 4, Gömlek No: 96, Tarih 1298 Za 18.

³⁹ Mahmud Bayezidî, *Âdab u Rusûmî Kurdan*, trc. Aziz Mahmudpûr Daşbendî, (ys: 1369), 154-155; Ömer Fârukî, *Kitâb Negâh-ı be Târih u Ferhengi Kürdistan*, (Tahran: Şark, 1362), 92-93.

⁴⁰ İranlı yöneticilerin evli veya bekar Kürt kızlarına/kadınlarına zorla el koymaları, Sünnî kadınların verdiği kararların kabul edilmemesi ve şîî kadınların adil olmayan kanunlar koyarak sünnîlerin mallarını ellerinden almaları, şîîlerin sünnî camii ve vakıflarına el koymaları, Müslümanların halifelerinin isimlerinin zikredilmemesine izin vermemeleri halk arasında isyana neden olmuştur. Bkz. BOA. YPRK TKM,4110.

Şîî olmaktansa hicret etmeyi tercih eden 70.000 civarındaki Kürt, Osmanlı'ya iltica etmiştir Bkz. B.E.O A.MKT.MHM Dosya:486 Gömlek:28 Tarih: 1297.Z.19.

Şeyh Hidayet Kâdirî şeyhi iken altmış kişilik bir Kürt grubuyla işkenceye maruz kalmış ancak işkencelere dayanamayarak şîîliği kabul etmiştir. Şeyh Ubeydullah'a göre Şîî olmaya

ra rağmen eğitim, irşad faaliyetlerinin yanında toplumsal ve siyasi hareketlerin öncülere olmuşlardır. Kitap ve sünnete bağlı, bid'ât ve hurafelerden kaçınan, dinde orta yolu bulmaya çalışan, yeni durumların tesiri altında kalmaktan sıyrılmış bir tefekküre sahip olan ve doğru yoldan sapmış zamanın gidişatı ile mücadele cesareti gösteren bir tasavvufî anlayışla zamanın ruhunu yakalamaya gayret göstermişlerdir. Özellikle Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin bid'ât ve hurafeden uzak duran tavrı, cami ve medreseleri tekrar ihya etme çabası, medrese ve tekke birlikteliğini sağlayan ilim-tasavvuf sentezini kurma faaliyetleri müceddid⁴¹ olarak anılmasını ve tasavvufun ihyasına dayalı faaliyetlerin öncüsü olmasını sağlamıştır.

2. Kaçarların Tasavvufu Modernizmle Bütünleştirme Faaliyetleri

Sosyal ve politik etkinin tasavvufî düşünce üzerinde etkisine dayanarak yeni bir boyut kazanan İran sûfizminin şiî kanadı, İran'ın kültürel ve politik ihtişamını yeniden tesis etmeye dayalı faaliyetlere girişmiştir. Özellikle fıkıh uleması başta olmak üzere din adamlarının hoşgörüsüzlüğü ile sömürgeci güçlere direnen, kuruldukları andan itibaren politik çekişmelerden uzak duran tarikatlar; Kaçar döneminin Meşrutiyete doğru giden İran'ında gelenekten moderniteye geçişte hayatta kalmaya çalışmış hatta modernitenin hareketli parçalarından biri olmuşlardır.⁴²

Avrupa kültürüyle özdeşleşme ülküsü ile girişilen modernleşme, Batılılaşmanın kültürel kodlara girmesi çabalarına sahne olmuştur. Nitekim Nasıreddîn Şâh döneminin rasyonalizm, milliyetçilik ve aydınlanmanın öncülerinden kabul edilen şair-yazar Mirza Ağa Han Kirmânî(ö. 1896), "pidar-pere,

zorlanan Sünni Kürtlerin sayısı yüz bin civarındadır. Bkz. BOA Y.A..HUS Gömlek:15 Dosya:167 Tarih: 08/Ca/1298; Şeyh Ubeydullah Nehrî başta Kâdirî iken Nakşibendî tarikatına geçmiştir. Kâdirî Mekkî şeyhleri ile beraber Kaçar yönetiminin zulmüne karşı ayaklanmış. Kaynaklarda isimlerden Kâdirî ailelerin şiîlere karşı mücadeleleri geçmektedir. Bunlar arasında Kâdirî Zenbil, Sendûlan, Senendec ve Şeyh Baba aileleri ön plana çıkmıştır. Bkz. Muhammed Rauf Tavakkulî, *Târîh-i Tasavvuf der Kurdistan*, (Tahran: İntişârât-ı Tavakkulî,1381), 192-196.

⁴¹ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, der. Mehmet Akkuş, (İstanbul: Kitabevi, 2015), 2/304; Mehmet Kubat, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sûfî Kelâmı*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 115.

⁴² Ames, Looking for the Human: Sufism, Subjectivity, and Modernity in Iran,13-14.

dandan-dent, zanu -genou) kelimelerinin tarihi kökenlerine değinirken Fransızlar ile İranlıların “aynı anne-babadan doğan iki millet olduğunu” savunmuştur. Hatta Arap kültürünün akıllarını, bilgilerini ve ahlâklarını kaybettirdiğini bunun sonucunda da İranlıların görgü kurallarını, yaşam normlarını, ilerlemeyi ve mutluluğu unuttuğunu iddia etmiştir.⁴³ Bu durum tasavvufî anlayışa da sirayet etmiş ve tasavvuf “safılık ve cehaleti içerisinde barındıran hurafelerle dolu simya” olarak tanımlanarak saray şairleri tarafından hicvedilmiştir.⁴⁴

XIX. ve XX. yy.’da İran’da tasavvuf tarihinin irfana hatta hümanizme evrilme politikalarına sarayda ayrıcalıklı konumda bulunan Ni’metullâh ile Zehbiyye tarikatının müntesipleri öncülük etmişlerdir. Şöhretleri ve kalıcılıkları ile ön plana çıkan bu tarikatlar, Nakşibendiyye gibi Kürdistan coğrafyasıyla sınırlı kalmamış Şîî ortodoksiye yön veren modernist ve evrensel çalışmalar yapan entelektüel şehirliler olarak zikredilmiştir.⁴⁵ Özellikle Ni’metullâhiyye’nin Sâfi Ali Şâhiyye kolunun müntesipleri devlet kademele-
rindeki görevleri yanında tasavvuf elitistleri olarak faaliyetlerine devam ettikleri için Kaçar Hanedanlığı tarafından modernizmin topluma entegresinde kullanılmış ve bu görevlerinde aktif rol oynamışlardır. Özellikle tarikatın kurucusu Sâfi Ali Şâh’ın ve halefi -Zahirüddeve Ali Hân Kaçar’ın modernleşme çabaları döneme damga vurmuştur. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde öncelikle Sâfi Ali Şâh’ın daha sonra Zahirüddeve Ali Hân Kaçar’ın modernleşmeye ilişkin düşünceleri ve tasavvufun daha modern bir hüviyete ulaştırılmasına ilişkin ortaya koydukları çaba ele alınacaktır.

2.1. Sâfi Ali Şâhiyye’nin Kurucusu Sâfi Ali Şâh’ın Faaliyetleri

XIX. yy.’da İran’da modernleşme çabaları İran Meşrutiyet hareketinden (1906) sonra batılılaşmaya evrilmiştir. İran’ın giderek zayıflaması, Batılı devletlere karşı toprak kaybetmesi beraberinde Batılılarla bütünleşme politikalarını getirmiş, halkın entelektüel ve sosyal değişimi sağlanmaya çalışılmıştır.

⁴³ Muhammed Rauf Tavakkulî, *Refashioning Iran Orientalism, Occidentalism and Historiography* (New York: Palgrave Publishers, 2001), 103.

⁴⁴ Ames, *Looking for the Human: Sufism, Subjectivity, and Modernity in Iran*, 107.

⁴⁵ Leonard Lewisohn, “Modern İran Tasavvufu’nun Tarihine Bir Giriş1 I: Ni’metullâhi Tarikatı: Zulüm, İhya ve Bölünme”, çev. İlker Külbilge, *Mevlânâ Düşüncesi Araştırmaları Derneği, Süfi Araştırmaları - Sufi Studies*, 2016 (14), 73.

Meşrutiyete giden yolda İran'ın sosyo-politik değişiminde Sâfi Ali Şâhiyye tarikatının önemli etkisi bulunmaktadır. Bu tarikat diğerlerine göre daha modern ve entelektüel bir bakışla tasavvufa yaklaştığı için şehirli şîi halk üzerinde önemli etkiye sahip olmuştur.⁴⁶

Ni'metullah Velî (ö. 834/1431)'nin kurucusu olduğu Ni'metullâhiyye tarikatı Hindistan'dan İran toplumsal hayatına harmanlanmıştır. Zamanla dört kola ayrılan Ni'metullâhiyye'nin Sâfi Ali Şâhiyye kolu, Hacı Mirzâ İsfehânî (Sâfi Ali Şâh ö. 1316/1898) tarafından kurulmuştur. Gençliğinden beri mutasavvıflara ilgi duyan Sâfi Ali Şâh, Molla Ebû Tâlib'den tasavvuf dersleri yanında tılsım ve aritmetik dersleri almıştır. Ağa Muhammed Bakır İsfehânî ile başlayan mânevî sohbetlerden ve gezilerden sonra Ni'metullâhiyye'nin kutuplarından Hacı Zeynelabidin Şîrvânî'ye (ö. 1253) intisab etmiştir. Zâhir ve bâtın ilme sahip Rahmet Ali Şâh (ö. 1277) tarafından Sâfi Ali lakabını alarak Sâfi Ali Şâhiyye kolunu kurmuştur.⁴⁷

Sâfi Ali Şâh, tarikatını kurduktan sonra faaliyetlerini Tahran'da yoğunlaştırmıştır. Yumuşak tavrı ve davranışları ile halkın teveccühüne mazhar olan Şâha, hükümdarlar (Feth Ali Şâh ve tebası), soylular, zanaatkar dahil birçok halk kademesinden insanlar mürit olmuşlardır. Bu yıllarda Feth Ali Şâh'ın torunlarından şehzade Muhammed Mirzâ Seyfûddevlî (ö. 1921) evinde evrad, zikir ve sohbetlerde bulunan Sâfi Ali Şâh için geniş bir arsa içerisinde *Sâfi Ali Şâh* adıyla anılan bir Hankâh inşa ettirmiştir.⁴⁸ Bu destek sayesinde muhaliflerine karşı büyük bir güç kazanmıştır. Bu güç sayesinde Kur'ân-ı Kerîm'i nazım şeklinde tefsir etmesi hasebiyle suçlandığı dönemde devlet erkânınca "Dar'ul hilafetin meşhur mutasavvıfı ve ilim adamı" olarak korunmuştur.⁴⁹

Modernleşme ve Batılılaşmanın meşrûiyet kazanması için yoğun ve programlı faaliyet gösteren Nasîrüddîn Şâh, Muhammed Şâh döneminde altın çağını yaşayan Sâfi Ali Şâhiyye'nin özellikle askerler üzerindeki etkisinden ve

⁴⁶ Saîd Nefîsî, *Serçeşme-i Tasavvuf Der Îrân*, (Tahran: Ketabfurûşî Ferukî, 1366), 155.

⁴⁷ Mahmûd Abdulsamedî, *Seyri Der Tasavvuf ve İrfânî İran*, (Tahran: Şark, 1361), 118.

⁴⁸ Muhammed Ma'sûm Şîrazî, *Tarâikü'l-hakâik*, nşr. Muhammed Ca'fer Mahcûb (Tahran: İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Senâi, 2004), 3/446; Ahmet Arslan, "Ni'metullâhiyye Tarikatının Sâfi Ali Şâhiyye Kolu ve Faaliyetleri", *Sufiyye*, 2021 (10), 269.

⁴⁹ Muhammed Hasan Hân, *İ'timad el-Saltanat*, (Tahran, Kitâbhaneî Senâi, 1374), 2/293.

faaliyetlerinden endişe duyarak tarîkatı denetim altında tutmak istemiştir. Ancak Sâfi Ali Şâh, Nasîrüddîn Şâh'ın tarîkatı üzerinde olumsuz intibasını kırmak için modernleşme çabalarına ayak uydurarak bakanlar, milletvekilleri ve çeşitli kademelerde bürokratlar yanında şairleri ve yazarlarıyla ünlü modernist "Hidayet ailesi" ile beraber toplumsal bir değişim için faaliyetlere başlamıştır. Nasîrüddîn Şâh tasavvufun halkı miskinliğe yönelttiğini düşünüyordu. Ancak tarikatların hükümete bağlılıklarını sağlanması ve modernleşmenin halka benimsetilmesi amacıyla Sâfi Ali'nin desteğine ihtiyaç duyulmuştur. Zamanla Nasîrüddîn Şâh'ın güvenini kazanan Sâfi Ali, tarikatının diğer tarikatlar içerisinde varlığını garanti altına almak için devlet içerisinde çeşitli kademelerden mürid kazanmıştır. Zamanla halkın yoğun teveccühüne mazhar olmasında, padişah başta olmak üzere çeşitli makam ve mesleklerde bulunanlara "ideal medeni devlet" arzusunu yansıtan "Mizânü'l-mârife" adlı eserinin etkisi olmuştur. Sâfi Ali risâlede toplumun âdetleri ile medeniyet ilkelilerinin bir edep dahilinde olması gerektiğini vurgulamıştır. Erdemli olmayan bir devlet adamının medeniyet oluşturmayaceğini, halkını da fitneden, tecavüzden koruyamayacağını dile getirmiştir. Ancak medeniyet ilkesini insana bağlayan, insanın gelişmesinde gören Sâfi Ali, şeriattan bağımsız bir medeniyetin varlığını mümkün görmemiştir. Avrupa devletlerinin yasama programları dahil alınacak her modern yenilik dinin emir ve yasaklarına uyduğu sürece topluma uyarlanmalıdır.⁵⁰ İran uygarlığını dönüştüren ekonomik, teknolojik ve kültürel değişimin İslâmî esaslardan vazgeçilerek sağlanamayacağına dair görüşlerine Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin (ö.672/1273) pergel metaforu ile katılmıştır. Mevlânâ'ya göre pergelin sabit iğneli ayağı İslâm, hareket eden ise yetmiş iki milleti dolaşan ayaktır. Bu meyanda çağa ayak uydurmak, medeniyetlerin seviyesine çıkmak için güçlü bir İslâmî bilginin ve yaşantının sağlanması gerekmektedir.⁵¹ Bunun yanında peygamberlerin davetlerini dünya (kannun) ve ahiret olmak üzere iki eksenli yaptıklarından hareketle dünya işlerinin ıslahı için mübah olan yeniliklerin yapılması ve günün koşullarına uygun şekilde eğitim alınması gerektiğini belirtmiştir. Zira modern eğitim yaygınla-

⁵⁰ Mirza Hasan Sâfi Ali Şâh, *Esrârü'l-meârif u Mizânü'l-mârife* (Tahran: İkbâl, 1340), 80-84.

⁵¹ Sâfi Ali Şâh, *Zübdetü'l-esrâr*, (Tahran: İntişârât-ı Sâfi Ali Şâh, 2017), 30,109; Nile Green, *A Persian Sufi in British India: The Travels of Mirzâ Hasan Ali Sâfi Ali Shah (1251/1835-1316/1899)* (British : Brithish Institute of Persian Studies, 2004), 213.

şırsa toplum daha bilinçli olur, bid'ât ve hurafeler ile doldurulmuş ilkel bir tasavvufi anlayıştan kurtulur. Bilinç arttıkça toplumda tasavvuf daha da yaygınlaşır. Böylece kimse halkın bilgisizliğini sûfilere mal edemez. Tasavvufu da karamsarlığa düşürmek için kullanamaz.⁵²

Sâfi Ali Şâh'a göre tasavvufi kavramlar değişen dünya düzenine göre yeniden tefsir edilmelidir. İslâm'ın entelektüel kültürüyle tezat görülen tasavvufa yeni bir yaklaşım gerekmektedir. Çünkü tasavvuf küçümsenerek itibarsızlaştırıldığı için insanlar manevî durumlarını gizler hale gelmiştir. Ona göre artık devir değişmiş, insanlar arasında sınır kavramı ortadan kalkmaya başlamış ve akledabilen, hakikatleri kavrayabilen şuurlu kimselerin sayısı artmıştır. Modern bir İran'da eğitimin seviyesi artacağı için âriflerin konuşmaları, düşünceleri ve faaliyetleri yaygınlaşacak ve insanlar tarafından kabul görecektir. Tasavvufa yeni bir bakış ile tasavvuf bilgisi (idrâk-ı Ma'arif ile hakâyik) geniş çevrelere yayılacak ve ahlâkî gelişim sağlanacaktır.⁵³ Aslında Sâfi Ali Şâh hükümet yetkilileri, din bilginleri, askeri görevliler ve iş insanlarına tasavvufu anlatarak onu bu kesim içerisinde saygın kılmaya çalışmıştır. Zira Heterodoks nitelikli yapılar tasavvufi düşünce ve hayatına büyük zararlar vermiştir. İran'da tasavvufun okültizm (doğa üstü inançlar/gizcilik) ve dilendiriciliğe alıştırıldığı düşüncesine şiddetle karşı çıkan Sâfi Ali Şâh, tasavvufu ihyâ çalışmalarına modernizm penceresiyle dahil olmuştur. Sûfizme ilişkilendirilen uzleti mal ve mevki kazanmak için araç olarak kullananların yanında derviş ismini kullanarak simya, ruh çağırma ve muska seansları yaparak tasavvufa tuzak kuranlara karşı bir mücadeleye giriştiği görülmektedir.⁵⁴

Sâfi Ali Şâh, yöneticilere bağlılığı esas alan şîh hikmeti/tasavvufu benimsemiştir. Hatta icazetnâmesinde "yöneticiler ve kanunlara itaat sûfilüğün on şiarıdır" ibaresi yer almıştır.⁵⁵ Toplumda sosyal uçurumu ortadan kaldırmaya

⁵² Sâfi Ali Şâh, *Esrârü'l-meârif u Mizânü'l-mârif*, 81-88.

⁵³ Sâfi Ali Şâh, *Esrârü'l-meârif u Mizânü'l-mârif*, 17-18.

⁵⁴ Ayrıntılı olarak "*Esrârü'l-meârif u Mizânü'l-mârif*" isimli eserin 30.ile 40.sayfalar arasında bakılabilir.

⁵⁵ Allah'ın huzurunda olduğunun farkında olmak, helal rızık için çalışmak, nefsin isteklerini yapmamak, insanlara iyi davranmak, tül-i emelden uzak durup kanaat sahibi olmak, az konuşmak, az yemek, az uyuyup seher vakitlerini ihya etmek ile kötülüğe bile iyilikle

yönelik bir eşitlik arayışı için modernizmin şart olduğunu ve bunun ancak devlet desteğiyle gerçekleşebileceğini söyleyerek gelen eleştirilere karşı kendini savunmuştur. Böylelikle Sâfi Ali Şâh ve müridleri hükümetle, toplumun modernist ve entelektüel gruplarıyla uyum içerisinde çalışarak devrimlerin düzenli işlenmesine katkı sağlamışlardır.⁵⁶

2.2. Pir-î Sâni Zahirüddeve Ali Hân Kaçar'ın Modernizm Faaliyetleri

Ali Hân Kaçar (ö. 1303/1924), İran'ın ünlü (soylu) ailelerinden birinin ferdi olarak Tahran'da doğmuştur. Dedesi Muhammed İbrahim Hân valilik, babası Muhammed Nasır Hân ise saray bakanlığı yaparak Kaçar Hükümetine hizmet etmişlerdir. Babasının vefatının ardından Nasirüddin Şâh, aileye duyduğu güven vesilesiyle Ali Hân'a "Zahirüddeve" unvanını vermiş, sarayda vezirlik görevine getirmiş ve kızlarından birini onunla evlendirmiştir. Bu dönemden itibaren saygı ve güven kazanan Zahirüddeve,⁵⁷ Sâfi Ali Şâh'ın düşüncesinden ve karakterinden etkilenerek Sâfi Ali Şâhiyye tarikatına intisap etmiştir. Sâfi Ali Şâh'ın saray mensupları ve halk arasındaki derin ayrımı ortadan kaldırmak amacıyla soylulardan müritler kazanma çabalarından, tarikatındaki zengin ile fakirler arasında kardeşlik antlaşması yapmasından ve eşitlik-kardeşlik geleneğini yaymaya çalışmasından çok etkilenmiştir.⁵⁸

Sâfi Ali Şâh'a intisap ettikten sonra şeyhinin gözetiminde sülûk basamaklarını başarıyla tamamlamış ve tarikatın pir-î sâni olarak müritler içerisinde özel bir yer edinmiştir. Tarikat içerisinde "misbâhu'l-velâye (velilik nuru)" lakabıyla anılmış ve Hankâh'ta derviş kıyafeti giyerek sûfiliğinin gereklerini yerine getirmiştir. Devlet bakanlığı görevini de tarikat faaliyetleri ile beraber yürütmüş ve halka hizmeti tasavvufî hayatın özü kabul etmiştir.⁵⁹ Devlet adamlığı ile beraber yürüttüğü entelektüel yönünü edebiyat, tarih ve tasavvu-

karşılık vermektir. Bkz. Mirza Hasan Sâfi Ali Şâh, *İrfânü'l-Hak*, (Tahran: İntişârât-ı Sâfi Ali Şâh, 1400), 105-106; Arslan, *Ni'metullâhiyye Tarikatının Sâfi Ali Şâhiyye Kolu ve Faaliyetleri*, 270.

⁵⁶ Mohammad Mohammadi, "Misunderstanding of Safi Ali Shah's Political Views in The Nasiri Era in the Paper "Investigating the Typology of Safi Interpretation": A Paper Review", *Tarbiat Modares University Press*, 2022, 14(56), 197.

⁵⁷ Zahirüddeve, *Hâtirât ve İsnad-ı Zâhirüddeve*, haz. İrc Afşar, (Tahran: Zerîn, 1367), 21.

⁵⁸ Zahirüddeve, *Hâtirât ve İsnad-ı Zâhirüddeve*, 56.

⁵⁹ Mes'ûd Hümâyûni, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarikat-i Ni'metullâhiyye der İrân* (Tahran: İntişârât-ı Mekteb-i İrfan-ı İran, 1994), 321.

fa dair yazdığı eserlerle geliştirmiştir. Bu eserler arasında özellikle aşağıda belirtildiği üzere tasavvufa dair olanlar halkın teveccühüne mazhar olmuştur:

a) Subḥe-i Şafâ :Mevlânâ'nın mesnevisinden alınan bazı küçük hikâyeleri vezinli bir şekilde aktarmıştır.

b) Kitâb-ı Mirâtü's-Şafâ: Tasavvuf tarihinin önemli sûfilerinin hayatlarını konu almıştır.

c) Kitab-ı Mecmû'î'l-Eṭvâr: Derviş ahlâkı hakkında manzum bir eserdir.

d) Risâle-i Rûhu'l-ervâḥ: Ruhlar üzerine yazılmıştır.

e) Târîḫ-i Şehîḫ bî Durûḡ: Nasîrüddîn Şâh'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen olaylardan bahsedilmiştir.

e) Çente-i Safâ: Sâfi Alî Şâh ve Muhammed Hasan b. Muhammed Bakır'ın tasavvufî şahsiyetlerine değinmiştir.

Entelektüel kimliği yanında aktivist yönü de olan Zahirüddeve, çeşitli gazetelerde halkı bilinçlendiren yazılar yazmış, gazel ve rubâileri ile şiirsel zevkini ortaya koymuştur. Halk ve saraya tasavvufu sevdirek aralarındaki manevî kopukluğu gidermek gayesiyle irşad faaliyetleri yürütmüştür.⁶⁰

Kâdirî ve Nakşibendî tarikatları başta olmak üzere sünnî meşrepli tarikatların devlet için tehlike olarak görülmesine karşılık Ni'metullahiyye ve kollarından biri olan Sâfi Ali Şâhiyye'nin sûfilerine bağlılığı esas alan davranışları bu dönemin tasavvuf algısının çelişkisini ortaya koymaktadır. Sûfilere karşı davranışları devlet çıkarına göre değişen bu çelişkide Zahirüddeve, başta sünnî tarikatlar olmak üzere İran'da yeni bir ihyayı gerekli görmüştür. Devletteki güvensizlik, ihanet, açgözlülük ve saldırganlık ortamını yok edecek cumhuriyet sisteminin kurulmasıyla bütün tarikatlar ortak bir zeminde buluşacak ve seçkinler (şeyhler) birbiriyle kültürel etkileşim içerisinde kararlar alabilecek imkana sahip olabileceklerdi. Sâfi Ali Şâh'ın da ülküsü olan bu sistem, şiî yönetime tarikatları kontrol imkanı sağlayacaktı. Bu amaçla Zahirüddeve, "Encümen-i Uhuvvet" cemiyetini kurmuştur. Cemiyetin amacı İranlıların manevî hayatını geliştirme yanında toplumun modernleşen dünyaya

⁶⁰ Hümâyûnî, *Târîḫ-i Silsilehâ-yi Tarikat-i Ni'metullâhiyye Der Irân*,322-323; Arslan, *Ni'metullâhiyye Tarikatının Sâfi Ali Şâhiyye Kolu ve Faaliyetleri*, 273.

ayak uymasını sağlamaktı. Tasavvufun her dönemde halk tarafından itibar görmesini fırsat bilen Kaçarlar, “yenilenmiş tasavvuf”u esas alan cemiyete destek vermiş ve modernizmi halka benimsetmenin aracı olarak görmüştür.⁶¹

Zahirüddeve, Muzafferüddîn Şâh hükümeti döneminde Mazenderan, Hamedan, Gilan ve Kirmanşâh eyaletlerini yönetmiştir. Sûfî kişiliği ile harmanladığı devlet adamlığı halk üzerinde etkili olmuştur. Her fırsatta birlik ve kardeşlikten bahsetmesine, devleti yüceltmesine, hükümete itaati tavsiye etmesine rağmen hakkındaki iddialar ve yükselen prestiji dolayısıyla tutuklanmıştır.⁶² 1924 yılında Tahran’da vefat eden Zahirüddeve, tasavvufun modern bir hüviyete bürünmesi amacıyla önemli çalışmalara imza atmıştır. Zahirüddeve’nin tasavvufu modernleştirme çabasını, üç başlık/kavram ekseninde irdelemek mümkündür.

2.2. Zahirüddeve’nin Modernizm Amacıyla Tasavvufu İhyâ Çalışmaları

2.2.1. Encümen-i Uhuvvet Cemiyeti

Zahirüddeve’nin hayatında iki büyük entelektüel değişim olmuştur. Sâfi Ali Şâh ile tanıştıktan sonra tarîkate intisap etmesi ve Nasirüddîn Şâh’ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Muzafferüddîn Şâh ile gittiği Avrupa’da gezisinde yaşadığı dönüşümdür. Bu ziyaret esnasında tanıştığı siyasi aktivistler ve düşünce adamlarıyla etkileşimde bulunarak Avrupalıların kültürel ve sosyal medeniyet algılarına hayranlık duymuştur. Gözlemlerini “Vâridat” adlı eserde aktarırken İran’ın geriliğine feryad etmiş, Batı’yı İslâm kokan medeniyet, Müslüman coğrafyası olan İran’ı ise evsiz, başıboş hayvan şeklinde betimlemiştir.⁶³

Tasavvufun İran toplumu üzerinde etkili olduğunu bilen bir şeyh ve devlet adamı olarak Muzafferüddîn Şâh’ın desteğini alan Zahirüddeve, İran tasavvufunda yeni bir cemiyet olan Encümen-i Uhuvvet’i kurmuştur. Bu dönemde Avrupa’nın ilerleyişini gözlemleyerek özgürlük, eşitlik ve kardeşliği

⁶¹ Mehdi Melikzâde, *Târîhi İnkılâbi Meşrûtiyeti İran* (Tahran: Hurşîdî, 1331), 4/209-220.

⁶² Mirzâ Alihân Zahirüddeve, *Mecmûa-yı İş’âr Zahirüddeve ve Zahirüssultan* (Mukaddime içinde), trc. Sefullah Vahidünya (Tahran: İntişarât-ı Vahîd, 1363), 3-5.

⁶³ Mirzâ Alihân Zahirüddeve, *Vâridât* (Mecmûa-yı İş’âr Zahirüddeve ve Zehîri’l-Sultân) (Tahran: Vahîd, 1363), 323.

kendine düstur edinenlerden olduğu için “rüşen-fikr (aydınlanmış)” lakabını almıştır. Cemiyetin amacı milli geleneğe bağlı kalmak şartıyla toplumu modern medeniyetler seviyesine çıkarmaktı. Milli gelenekten kasıt tasavvuf olmakla beraber yenilikçi faaliyetlerin tasavvuf alanına da yayılmasına önem verilmiştir. Zira İnsanları ahlâken olgunlaştıracak, toplum tabakaları arasında her alandaki uçurumu engelleyerek birlik beraberliği sağlayacak mecra tasavvuf olarak görülmüştür.⁶⁴

Encümen-i Uhuvvet’in savunanlar, cemiyetin tembellik ve aylıklığa karşı tavrını Mevlana’nın çalışma ve gayreti esas alan mücadelesine benzeterek yozlaşmış otoriter unsurların kibrini kırmanın kardeşlik ve eşitlik ilkesi için yapılacak çalışmalara bağlamışlardır. Özellikle Zahirüddeve ve müritlerinin tevazu içerisinde derviş ruhuyla hareket etmeleri, tarîkate olan inancı arttırarak eylem ve hizmetlerinin halk arasında benimsenmesini sağlamıştır. Hatta güçlü şîî eğilimlerine rağmen sünnî tarikatların faaliyetlerini de bu cemiyete dahil etme çağrısı, sosyal hizmeti örgütleme çabası olarak görülmüştür. Cemiyetin bayrağı altında çok sayıdaki dervişin reform yanlısı, aydın ve eğitilmiş olması fikir ile toplumsal hayata farklı bakışlarında etkili olmuştur.⁶⁵

Meşrutiyet inkılabı sürecinde Zahirüddeve’nin çağrısıyla cemiyete katılan tasavvufî gruplar içerisinde Sâfi Ali Şâhiyye müntesipleri siyasi reformların ve anayasal sürecin desteklenmesinde aktif rol oynamışlardır. Zahirüddeve’nin 110 müridinin yer aldığı bu cemiyette amaç dostluk, kardeşlik ve güzel ahlâka dayansa da ülkenin özgürlüğü ve refanının da sağlanması amacıyla çeşitli dergiler yayınlanmıştır. “Mecelle-i Mecmûât-ı Ahlâk” ismiyle çıkarılan dergide geleneğe bağlılık, tasavvufî hayatın gayesi dile getirilse de hurafe ve tiranlığa karşı modernite güzellemesinden geri kalınmamıştır.⁶⁶

Encümen-i Uhuvvet; özgürlük, reform, anayasa ve meşrutiyet ülküsünü taşımasının yanında ilkeleri gelenekle bütünleşen ahlâkî bir okul haline gel-

⁶⁴ Muhammed Ali Tahrânî, *Müşâhidât ve Tahlîli İctimâî ve Siyâsî ez Târihî İnkilâbi Meşrûtiyyeti İrân*, (Tahran: Sehâmî İntişâr, 1379), 382; Hümâyûnî, *Târih-i Silsilehâ-yi Tarîket-i Ni’metullâhiyye der İrân*, 306.

⁶⁵ Tahrânî, *Müşâhidât ve Tahlîli İctimâî ve Siyâsî ez Târihî İnkilâbi Meşrûtiyyeti İrân*, 70-72.

⁶⁶ Hasan Mürselvend, *Zindeginâme-yi Ricâl ve Meşâhir-i İrân* (Tahran: İntişârat-ı İlhâm, 1376), 4/286.

miştir. Bu okulda sûfî kimliği ile Zahirüddeve, ahlâkî ve tasavvufî öğütleri içeren bir meramnâme yazmıştır. Bu öğütlerin başında hiçbir şeyi Allah'a ortak koşmayarak O'nu ta'zim etmek, Allah'ın kullarına şefkat göstererek hizmet etmek, nefesine muhalefet etmek, sırrı saklamak ve velilere itaat etmek esas alınmıştır. Tarikat erbâbının doğruluk ve dürüstlük üzere olmaları, birlik ve beraberliği sağlamaları, öncekilere saygı duymaları, iyi ve kötü her halde Allah'a şükretmelerine önem verilmiş ve cemiyet özel bir logo ile marşla resmîyet kazanmıştır.⁶⁷ Milli değerlere bağlı kalmak şartıyla toplumun ıslah edilmesinin önemine değinen Zahirüddeve, fukaranın büyüklerine ve liderlerine saygı duyulmasını, söylem ile davranışın birliğine dikkat edilmesini, çirkin sözler ve haram davranışlardan vazgeçmek için tevbe edilmesi gerektiğini cemiyetin meramnâmesinde belirterek şunları açıklamıştır:

“Allah'ın bakî ve her yerde hazır olduğunu unutmayarak söz ve fiilerde bulunmak gerekmektedir. Musibetlerin ve felaketlerin her anında Allah'ın mevcudatı bilinmeli, zâhir ve bâtın günahlardan Şâh-ı velâyet'e (Hz. Ali'ye) sığınmalıdır. Fukaranın (Allah'tan bîhaber) Allah'a yaklaşması; seher vakitlerini ibadetle geçirmesi, Kur'ân okuması ve cehrî ya da hafî zikirle meşgul olmasına bağlıdır. Mürîdler daima buldukları yerleri temiz kullanmalı ve temiz elbise giymelidir. Sorumlulukların bilincinde olunmalı ve dil yalandan, iftiradan, gıybetten uzak tutulmalıdır. Ehl-i tarîkata önem verilmeli ve fakir, kimsesiz, aç birisi olursa yarım ekmek dahi olsa önce ona verilmelidir. Ehl-i tarikat bir ailedir ve aile üyelerinin mümkün olan herşeyi birbirlerinden esirgememesi farzdır. Mürîdler birbirlerinin sırlarını saklamayı, birbirlerinin kusurlarını örtmeli ve birbirlerine saygı duymalıdır. Mürîdler arasında zayıf insanlar aşağılanmamalı, ziyaret edilmeli— ve onların ölümlerine sahip çıkılmalıdır. Mürîdler mizah anlayışına dikkat etmeli, toplum içerisinde şakalar yapmamalı veya şaka ölçüsünü kaçırarak birbirine eziyet etmemelidir. Üzüntüler ve sıkıntılar hiç bir yerde konuşulmamalı, cemiyet üyelerinin başkaları tarafından yönlendirilmesinden uzak durulmalıdır. Dost veya düşman kimin emaneti varsa emanet sahibine teslim edilmelidir. Hangi mezhep veya tarîkattan olursa olsun tartışmalar yapılmamalı, zaruret halinde dahi kafir, münafık ya da muhaliflerin arasına girmemeli, kavgaya yol açacak dinî

⁶⁷ Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilâ-yi Tarîkat-i Ni'metullâhiyye der İrân*, 329.

tartışmalardan uzak durulmalıdır. Mürîdlerin kalplerinde nifaka yol açacak sözler söylenilmemelidir. Şeriat âlimlerine hakaret edilmemeli onlara sevgi ve hürmet gösterilmelidir. Verilen sözler unutulmamalı ve ayıbı olan ise ayıplanmamalıdır. Mürîdler buldukları meclislerde sıkıntılarını ve dertlerini anlatarak insanlara umutsuzluk aşılamamalıdır. Sıkıntısı olanlara el uzatmak cihattır ve şereftir. Ancak çalışmanın önemini anlatılmalı ve o kişi çalışmaya sevk edilmelidir. Dilenmeden uzak durulmalı zira kendi elinin emeğiyle geçinme en büyük övünçtür. Nitekim zâhîr ve bâtın ilimlerin sultanı Hz. Ali (r.a), hayatını idame ettirebilmek için Yahûdilerin işlerini yapardı. Çocuklar engel olmadığı sürece erken evlendirilmeli ve çalışma hayatına sokulmalı ki başıboş kalıp sıkıntıya düşmesinler. Mürîdler genel olarak birlikte hareket etmeli ve çarşı, pazarlarda halkın içerisinde dolaşmalı ki insanlar onların birlik ve beraber içerisinde olduklarını görsünler. Kırılmamak ve incinmemek için daima şeriata uygun konuşulmalıdır. İhtiyaçlar için borç alınmamalı, alınsa bile hemen ödenmelidir. Zâhirini değiştirenin bâtını da değiştirebileceği için görünüldüğü gibi olunmalıdır. Özel ve kamu alanında hükümetin emirlerine karşı konuşulmamalıdır. Her derviş girdiği yolun başarısı için de dua etmelidir.”⁶⁸

Encümen-i Uhuvvet’in özgürlük, kardeşlik ve eşitliği sağlama amacıyla kurulduğu, yenilikçi (reformist) hedeflere ulaşmak için tasavvufu yeni formatta dile getirdiği iddia edilse de⁶⁹ cemiyet çeşitli suçlamalarla karşılaşmıştır. Bu suçlamaların başında masonluk gelmektedir. Cemiyetin masonluğu İslâm’a ve İslâm medeniyetine uyarlanması sürecinde sûfî tarikat rolünü üstlendiği söylenmiştir.⁷⁰ Cemiyetin giriş prosedürü, gizliliği ve ambleminin⁷¹ masonik benzerlikler barındırmasından hareketle İran’da mason örgütlerinin kökenini erken Kaçar dönemine götüren tarihçilere göre bu cemiyet, İran’da faaliyete geçmiş bağlılığı ve eylemleriyle masonluğun gizli ve gölge gücü gibi hareket etmiştir. Zahirüddeve’nin ise aydınlanma, modernizm ve eşitlik ile

⁶⁸ Hümâyûnî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarikat-i Ni’metullâhiyye Der İrân*, 331-333; Arslan, *Ni’metullâhiyye Tarikatının Sâfi Ali Şâhiyye Kolu ve Faaliyetleri*, 275-276.

⁶⁹ Tahrânî, *Müşâhidât ve Tahlîli İctimâî ve Siyâsî ez Târihî İnkilâbi Meşrûtiyyeti İrân*, 382.

⁷⁰ Thierry Zarcone, *Müslüman Modernistler ve Sufiler Açısından Masonluk (Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler kitabı içinde)*, haz. Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 794.

⁷¹ Üçgen şeklinde balta, keşkül ve tesbih

ilgili düşüncelerini sûfilerin inançlarıyla harmanlayarak İran Masonlarını İslâm dünyasına kazandırmaya çalıştığı iddia edilmiştir.⁷² Bu iddianın aksini savunanlara göre Zahirüddeve, tasavvufî geleneği her zaman ilkelerinin önüne koyarak İran'ın modern bir yapıya kavuşması için İranlıları hazırlamıştır. Dolayısıyla cemiyet mason bir kuruluş olmaktan ziyade "yenilenmiş tasavvuf" anlayışını hayata geçiren bir tarikat faaliyeti olarak görülmüştür.⁷³

Bu cemiyetin üyeleri, gelişen anayasa hareketi içinde siyaseten de aktif olarak yer alan yüksek rütbeli devlet adamlarından oluşuyordu. Oniki kişilik bir istişare konseyinin yönettiği bu Encümen'in üyeleri bu nedenle "tasavvufun etkisinin İran'ın yüksek sınıfları içinde yaygınlaşmasında da büyük ölçüde etkili oldular. Sosyal sahada ise Encümen'in Tahran'daki hânkâhı, düzenlediği çok sayıda yardımlaşma ve müzikal organizasyon ile İran toplumunda siyasi özgürlüğün müdafaa edilmesindeki kararlılığıyla tanınıyordu.⁷⁴ Dernek genellikle soylu ve devlet kademesinde görev alanların oluşturduğu bir grup olduğu için halk üzerinde çok fazla etkili olamamıştır. Sosyal örgütlenme ve çalışmalarla faaliyet gösterse de bu tasavvuf teşkilatması, sadece hükümet sistemi içerisinde siyasî nüfus sağlamıştır. Mason yapılanması uygulama ve sembollerle anılması halk tarafından da olumsuz karşılanmıştır.⁷⁵

2. Melâmîlik ve Fütüvvet

Fütüvvetin ahlâkî bir ilke ve tasavvufî bir merhale olarak ele alınması ile melâmet ehlinin hemen hepsinin fütüvvet ehlinden gösterilmesi fütüvvet ile melâmeti birbirinden ayırmayı imkânsız kılmıştır. Hatta melâmet fütüvvetten doğmuştur.⁷⁶ Zahirüddeve kurduğu cemiyette diğergamlığı en ileri noktaya vardırarak suretiyle ahlâkî mükemmelliğe delalet eden melâmetî anlayış olan müridlerinin ihtiyacını giderme, kötülüğe iyilikle cevap verme, başkalarının

⁷² Abdulhâdî Hâirî, *Târîh-i Cenbeşiha ve Tekâpûhâ-i Ferâmâsûnger-i Der Keşûrhâ-i İslâmî*, (Meşhed: Asitan-ı Kuds-i Razavi, 1368), 54.

⁷³ Melikzâde, *Târîhi İnkılâbi Meşrûtiyeti İran*, 209-220; Zarccone, *Müslüman Modernistler ve Sufiler Açısından Masonluk*, 803.

⁷⁴ Lewisohn, *Modern İran Tasavvufu'nun Tarihine Bir Giriş I*, 96.

⁷⁵ Mahmûd İrfân, *Feramason Der İrân: Ez Agaz tâ Teşkil Lej Bîderî Der İrân*, (Tahran: İkbâl, 1347), 156.

⁷⁶ Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 288; Mustafa Kara, "Melâmetiye", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1987 (43), 566.

kusurlarını aramaktan vazgeçme, güzel ahlâk sahibi olma, cömert davranma, cemiyet üyelerini gözeterek ihtiyaçlarını karşılama, malında dostlarının kendi malları gibi tasarruf etmesi, her koşulda doğruyu konuşma, derviş elbisesine bürünmeden önce içini düzeltme, nefsini ve fiillerini düşünmeyerek yaptığı işten karşılık beklememe, kusuru yüze vurmama, çalışmaktan geri kalmama⁷⁷ gibi hususları uyguladığı için melâmî ve Fütüvvet ehlerinden sayılmıştır.⁷⁸ Tasavvufu toplumun hizmetine sunması, düşünce ve ahlâk birlikteliğine riayet etmesi, tasavvufun manevî öğretilerini modern dünyaya uyarlayarak hürriyet ve kardeşlik sağlamak amacıyla faaliyetlerde bulunması da melâmî-fütüvvet erbabı olduğunu göstermiştir. Ona göre melâmîlik ve fütüvvet ruhuyla eğitim eşitliği, hürriyet özlemi ve eşit toplum yaratma bilinci kazanılacaktır. Bu ruh kimi dervişlerin yırtık ve kirli elbise giymeleri, münzevi olmayı seçmeleri hatta bazen dilencilik yapmalarını çağrıştıran tasavvufî anlayıştan uzaktır. Zahrüddevele ibadet, statü ve ayak kaydırma ile mevki-makam için mücadelenin gereksiz olduğunu söyleyerek şekil, kisve ve zâhirî şart ağırlıklı bir melâmîliği gereksiz görmüştür. Bunun yerine mazlumlara yardım etmeyi ve mazlumun özgürlüğü için çok çalışmayı salık verdiği için civanmert, cömert ve modernist melâmî olarak zikredilmiştir. Tekkesini bütün tarikatlara açarak toplumun hassasiyetlerine dokunması, tarikat esaslarını ahlâk, adalet ve insanlığa hizmet üzere inşa etmesi, mürîdlerinin derviş kıyafetleri giymelerini yasaklaması, sosyal konularda tecride karşı koyarak kahramanlık göstermesi ve insanüstü çabası nedeniyle “fetâ” denilmiştir.⁷⁹

İslâm düşüncesinde “feta” kavramı genellikle Hz. Ali (r.a.)’ye nispet edilmiştir. Hz. Ali’nin şahsında topladığı ahlâkı anlatan fetâ anlayışı Emevîler dönemine kadar İslâmî bir kisve içerisinde, eski Arap toplumundan aldığı yüksek ahlâki özelliklerini sürdürmüş, Abbâsîler döneminde ise teşkilat hâline dönüşerek varlığını devam ettirmiştir. İdeal insan için kullanılan bu kavram, toplumdaki fazilet, ahlâk ve kahramanlıkla özdeşleştirilmiştir. لا فتى

⁷⁷ Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, *Kitâbu'l-Fütüvve (Tasavvufta Fütüvvet)*, nşr. ve çev. Süleyman Uludağ, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1977), 25-33;

⁷⁸ Mirzâ Alihân Zahirüddevele, *Çente-i Safâ*, (Tahran: Peykerî, 1395), 17-18; Hümâyünî, *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarikat-i Ni'metullâhiyye der İrân*, 331-333; İbrahim Safâyî, *Rehberân-ı Meşrûte* (Tahran: İntişârât-ı Cavidân, 1363), 1/162-163.

⁷⁹ Mirzâ Alihân Zahirüddevele, *Hâtırât ve İsnâd Zâhiruddevele*, (Tahran: Şirket-i Sehâmî Kitabhâyi Cibi, 1351), 40-45; Nefîsî, *Serçeşme-i Tasavvuf Der İrân*, 132.

الاعلي لا سيف الا ذو الفقار (Ali'den gayrı yiğit, zülfikârdan keskin kılıç yoktur)⁸⁰ rivâyeti H. Ali'nin kahramanlık ve savaşçılık özelliğinin yanında bâtinî olarak nefesine karşı muhalefetini göstermektedir. Özellikle Abbâsi halifesi Nâsır-Lidînillâh (ö. 1225) ile beraber fütüvvetin pirinin Hz. Ali olarak kabul edilmesi ile teşkilatta şîi düşüncenin yoğunlaşmaya başladığı söylenebilir. Halife Nâsır'ın kendisini bir sûfî şeyhi aracılığıyla fütüvvet teşkilatına idhal ettirmiş olmasıyla fütüvvetin sûfilikten beslenen kanadı etkinliğini arttırmıştır. Bu durum fütüvvet teşkilatının sûfilikle o vakte kadar yüzeysel temasını kuvvetlendirmiş, sûfilik de bundan böyle şehirlerde esnaf ve zanaatkârlar zümresinde taban bulma imkânına sahip olmuştur.⁸¹ Fütüvvetin İslâm'dan yüzyıllar önce İran'da ortaya çıktığını belirten Şii anlayışa göre fütüvvet; halife Nâsır ile tekrar canlanmış, Asya'ya yayılmış, Safevîlerle son bulmuştur. Çünkü temelde güzel hasletlerle kurulan teşkilat, aşağı insanların elinde cehalet, bid'ât ve sapıklık yani istismar aleti olarak kullanılmıştır. Ancak Sâfî Ali Şâh'ın girişimde bulunarak Zahirüddeve'ye kurmasını sağladığı cemiyet, lonca anlayışını tekrar uyandırmış ve halk sınıflarını canlandırmıştır. Amaç dağılık ve birbirinden bağımsız birlikleri merkezî, bürokratik ve hiyerarşik bir konuma getirmektir. Dinî-ahlâkî bir boyutla geniş meşrepli bir fütüvvet yapısını kurma arzusundaki Zahirüddeve toplumun farklı kültür ile medeniyetlerle tanışmasını ve etkileşimini, bilimin ilerlemesini sağlayarak siyasî ve ahlâkî yozlaşmanın önüne geçecek uygar bir toplum oluşturmak istemiştir. Bu istek, fedakârlık ve özgürlük mücadelesi ile İran halkına meşrutiyeti ve devrimci ruhu kazandırmıştır.⁸²

3. Mürşid-Mürîd

Tasavvufî sistemin müesseseseleşmiş hâli olan tarîkatta mürşid ile mürîd sistemin temel taşlarındandır. Zahirüddeve, İran'ın irfanî ve tasavvufî geleneğini entellektüel bir yapıya dönüştürmek için çok uğraşmıştır. Kendisinin

⁸⁰ 'Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs* (Beyrut:Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 2/488-489, nr. 3069.

⁸¹ Hüseyin Güneş, "Zülfikar: Efsanevi Bir Kılıcın Tarihi Serüveni", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2018 (86), 14; Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, 257-264; Sabahattin Güllülü, *Sosyoloji Açısından Ahi Birlikleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 76.

⁸² Mirzâ Alihân Zahirüddeve, *Târîh-i Sahîh bî Duruk* (Mukaddime içinde), (Tahran: İntişârât-ı Şark, 1362), 17.

devlet bakanı, müridlerinin genel olarak saray soyluları ve Avrupa’da eğitim görmüş kişilerden olması tarikat yapılanmasına karşı bakış açısını belirlemiştir. İslâm’ın yaşanması, yaşatılması için tebliğ hizmetinde bulunan tarikatlara saygı duyulmasını istemiş ancak tarikatların tasavvuf hakkında aynı şeyleri konuşmalarının anlamsız olduğuna inanmıştı. Ona göre müşid geleneksel tasavvuf ile modernizm arasında köprü olacak bakış açısına ve bilgi seviyesine sahip olmalıdır. Müşid, tasavvufun hurâfe ve şeytan çıkarmaya indirgendiği ortamda önceki mutasavvıfların engin bilgileri ile modern dünyaya uyumu esas alacak entelektüelliği yakalamalıdır. Ruhsal yükselişi sağlamak için bid’atlerle ve sapmalarla savaşıacak akıl-kalp birliğini esas alan dervişlere ihtiyaç vardır. Zahirüddeve gittiği Avrupa seyahatlerinde batının modernizminden çok etkilenmesini ve yeni bir sistem kurmaya çalışmasını “artık bu düzeni istemiyorum çünkü eskidi bu savaş, sen onları bırak zamanın gerekliliğini yap”⁸³ sözleriyle ortaya koymuştur.

Zahirüddeve Sâfi Ali Şâh’a intisap ettikten sonra şeyhinin medeniyet ülkesünü devam ettirerek şeyh-mürîd ilişkisini kuvvetlendirmiştir. Bu amaçla tüm tarikat yapılarını içine alacak kardeşlik ve bağımsızlık mücadelesine katkı sağlayacak ahlâkî bir cemiyet kurmuş (encümen-i uhuvvet), gazete ve dergiler çıkararak halkı tasavvuf merkezli irşad etmiş ve pek çok müridi bu yola sevk etmiştir. Her zaman şeyhinin yolunda gitmenin önemine vurgu yaparken “fakr ile yoğrulmuş tasavvuf ehlinin mütevazılığından çıkmamalısın. Onların ahlâkları sana daima rehberlik etmelidir. Zikirden uzaklaşma ki kalbin her daim diri kalsın” nasihatlerine sadık kalmanın önemini de vurgulamıştır.⁸⁴

Zahirüddeve’ye göre kâmil bir müşid öncelikle zevk ehli olmamalı ve dünyalık bir şeyle (ilim, mevki, silsile) ile övünmemelidir. Kemal sıfatlarıyla donanabilmesi için az yemeli, az uyumalı ve az konuşmalıdır. Savaş meydanları haricinde kılıçla cihadın gösteriş olduğunu ve dünyanın çok sevinecek ya da kahrolunacak kadar dertli bir yer olmadığını müridlerine benimsetebilmiştir. Fakirlik dünya nimetlerinden eksik kalmak değil ilâhî emre itaat etme-

⁸³ Hâmid Algâr, *Mecmûa-i Pejûheşhâ-yi Tarîh-i İrân*, trc. Yâkup Ajenc, (Tahran: Gestere, 1360), 296.

⁸⁴ Zahirüddeve, *Mecmûa-yı İş’âr Zahîrüddevle ve Zahîrüssultan*, 8.

mektir. Ancak şeyhler maddî-mânevî fakirlik ehlidirler ve bu durumun onlar için farz olduğunu unutmamalıdır.⁸⁵

Kendi döneminde Mesnevî, Hâfız ve diğer tasavvufî kitapları okuyarak dindar- zâhid, derviş görünümlü kimseleri de eleştirmiştir. Ona göre tasavvuf bir tarikatta ve mürşid-i kâmil'in dizinin eteğinde öğrenilir. Şeyhin hizmetinde ilerlenir ki (seyr ü sülûk) bilgisizlik ve şaşkınlık içerisinde anlamsız bir mistisizme kapınılmasın. Tasavvufta ve dervişlikte herkese anlatılmaması gereken mühim şeyler vardır. Bunu ancak gerçek derviş anlatır ve kişiyi seyr ü sülûka yönlendirir. Dışarıdan çok ilim öğrenmekle, sayısız amel ve ibadetle o sırrın sahibi olunmaz.⁸⁶

Müride şeyhinin ihvânından ayrılmamasını salık veren Zahirüddeve, hangi meslek grubundan olursa olsun işinin ehlinin intisabını sağlamaya çalışmıştır. Bu meyanda mürid, ihtiyaç sahibi olmamalıdır ki zenginle karşılaştığında nefsi ona galip gelmesin. Cömert, sabırlı, cesur, Ben-î Fâtımâ'ya zâhirdede ve bâtında hürmetkar olmalıdır ki devletin mahremini yabancılara anlatmasın. Ayrıca Avrupa'da eğitim almış mürîdlerine ihtimam göstererek gıybet, yalan ve iftira karşısında kararlılık göstermelerini ve modern-meşrûti bir İran için çalışmaları gerektiğini belirtmiştir. Bilgilerini halka aktararak kibirlenmeyeceklerini belirten Zahirüddeve; dostluk, kardeşlik ve gerçek özgürlüğe dayalı modern bir İran'ın ancak bu şekilde sağlanabileceğine inanmıştır.⁸⁷

Sonuç

Kaçar Hanedanlığı döneminde tasavvufî hayat sünnî ve şii tarikatlarla yoluyla devam etmiştir. Safevîler döneminde yoğunlaşan şiileşme politikalarını Kaçarlar döneminde de görmek mümkündür. Özellikle Ni'metullâhiyye ve Zehebiyye tarikatı, Kaçarlar döneminin çeşitli yöneticileri tarafından desteklenmiştir. Buna karşın azınlık durumuna düşen sünnî tarikatlar, şiileştirme politikalarına direnç göstermekle baskı ve şiddete maruz kalarak göçe zorlanmıştır. Başta Kâdirî ve Nakşibendî tarikatları olmak üzere sünnî tarikatlar tüm sindirmelere ve baskılara rağmen sünnî kültürün yaşatılması için irşad

⁸⁵ Zahirüddeve, *Mecmûa-yı İş'âr Zahirüddeve ve Zahirüssultan*,13-14.

⁸⁶ Zahirüddeve, *Çente-i Safâ*,20-21.

⁸⁷ Zahirüddeve, *Çente-i Safâ*,18-20.

faaliyetlerine devam etmişlerdir. Halkın sevgisi ve desteğini alan bu tarikatlar genellikle İran'ın sınır bölgeleriyle sınırlı kalmışlardır.

XIX. ve XX. yy.'lar Batılılaşma hareketlerinin yoğunlaştığı dönemlerdir. Kaçar Hanedanlığı tasavvufun halk üzerinde olumlu ve olumsuz etkisini Şii-İmâmî saikler çerçevesinde kullanmak istemiştir. Bu amaçla Ni'metullâhiyye'nin Sâfi Ali Şâhiyye kolu ile modernizm faaliyetlerini sürdürmüştür. Nasidüddîn Şâh ve Muzafferüddîn Şâh dönemlerinde yapılan Avrupa seferleri, devlet yönetimi başta olmak üzere eğitim, sosyal ve ekonomik alanlarda değişimin gerekliliğini ortaya koymuştur. Halkın tarikatlara olan ilgisini kullanarak yeni açılımların yapılabilmesi için Sâfi Ali Şâh ve halifesi Zahirüddeve fikirleri ve faaliyetleriyle sürece destek olmuşlardır. Müridlerin arasında devlet adamı, saray soylusu, zengin şehirli olan Sâfi Ali Şâh, İran'da Safevîlerden miras kalan tasavvuf algısını değiştirmenin eğitimle mümkün olduğunu belirtmiştir. Bu amaçla bilimsel ve teknolojik devrimlere destek vermiştir. Tarikatın ikinci şeyhi Zahirüddeve modernleşme adına esas açılımları yapan kişidir. Avrupa'daki gelişmelerin İran halkı üzerindeki etkilerinden hareketle devlet adamlığı ile dervişliğini meşrûti bir düzeni kurmak için kullanmıştır. Dervişliğini eşitlik ve kardeşlik ülküsü üzere kuran Zahirüddeve, bu amaçla "Encümen-i Uhuvvet" cemiyetini kurmuştur. Masonluk iddialarına rağmen cemiyet, reformist ve aydın çevrelerin tasavvufa olan ilgisini arttırmış, toplumun farklı katmanlarını birleştirmiştir. Zahirüddeve'nin toplumcu, hürriyetçi ve eşitlikçi anlayışı melâmî-fütüvveti olduğunu göstermiş ve kendisi bu kavramları birleştirme, geliştirme ve ilerlemenin aracı olarak yeniden topluma uyarlamıştır. Mürşid-mürîd ilişkisine de benzer şekilde yani topluma fayda merkezli yaklaşan Zahirüddeve tasavvufu yeniden canlandırmak ve hurâfelerden arındırmak için mürşid-î Kâmil'in eğitimini gerekli görmüş, mürşid-mürîd ilişkisini devlet-toplum birlikteliği gibi ele almıştır.

Kaynakça

Âbâdiyân, Hüseyin. *Mebânî Nazerî Hükümet-i Meşrûti ve Meşrûi*. Tahran: İntişarât-ı Ney, 2012.

Âbâdiyân, Hüseyin. *Mefahim-i Kadîm ve Endîşe-i Cedîd*. Tahran: 1388.

Abdulsamedî, Mahmûd. *Seyri Der Tasavvuf ve İrfâni İrân*. Tahran: Şark, 1361.

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs*. 2 Cilt. Beyrut:Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.
- Algar, Hamid. "Hâlid el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/283-285. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Algar, Hamid. *Mecmûa-i Pejûheşhâ-yi Tarîh-i İran*. trc. Yâkup Ajenc. Tahran: Gestere, 1360.
- Algar, Hamit. *Nakşibendilik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Ames, Robert Landau. *Looking for the Human: Sufism, Subjectivity, and Modernity in Iran*. Cambridge: Harvard University, 2018.
- Arjomand. Said Amir. *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*. Chicago: The University of Chicago Press, 1984.
- Arslan, Ahmet. "Ni'metullâhiyye Tarîkatının Sâfi Ali Şâhiyye Kolu ve Faaliyetleri". *Sufiyye*. 10(2021). 263-286.
- Allahyarî, Feridûn. "Siyasî Tarîkati Nakşibendiyye Der Asrı Tîmur". *Mutâlîati Tarihî İslâmî*. 41(1398).153-179.
- Avery, Peter. *Tarîh-i Muasır-ı İran*. çev. Muhammed Refi-i Mehrabadî. Tahran: Neşriyât-ı Atâyî Yayınevi, 1379.
- Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid-î. *Risâletün fî Tahkîki'r Râbita*. <http://shiaonlinelibrary.com>. Erişim Tarihi: 10.08.2023.
- Bahbahâyî, Muhammed Alî. *Hayrâtiyye*. thk. Mehdî Rûhânî. 2 Cilt. Kûm: Ensâriyân, 1412.
- Bayezidî, Mahmud Bayezidî. *Âdab u Rusûmî Kurdan*. trc. Aziz Mahmudpûr Daşbendî. ys: 1369.
- Bolat, Ali. *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Bruinessen, Martin Van. *Agha, Shaikh and State The Social and political Structures of Kurdistan*. London: Zed Books LTD, 1992.

- Bruinessen, Martin Van. *Kürdistan Üzerine Yazılar*. çev. Nevzat Kırac ve Diğerleri. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Bayat, Mangol. *Mysticism and dissent: socioreligious thought in Qajar Iran*. Syracuse NY: Syracuse University Press, 1982.
- Çardehî, Nureddîn Çardehî. *Esrâr-ı Khaksar ve Ehl-i Hak*. Tahran: Peyk Ferheng, 1348.
- DAB. Y. PRK. AZJ. Dosya No: 4, Gömlek No: 96, Tarih 1298 Za 18.
- Fârukî, Ömer Fârukî. *Kitâb Negâh-ı be Târih u Ferhengi Kürdistan*. Tahran: Şark, 1362.
- Ferhadî, Muhammed. *Nukkad ve Berresî Zindikî Edebî İlmî ve Dinî Mîr Seyyid Alî Hemedânî Der Keşmîr*. Tahran: Raşidîn, 1396.
- Green, Nile. *A Persion Sufti in Brithish İndia: The Travels of Mirzâ Hasan Alî Sâfi Alî Shah (1251/1835-1316/1899)*. British : Brithish Institute of Persian Studies, 2004.
- Gökbulut, Süleyman. "Safevîler Devrinde Şiîliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (2016) 2/15 (30). ss. 269-297.
- Güllülü, Sabahattin. *Sosyoloji Açısından Ahi Birlikleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.
- Güneş, Hüseyin. "Zülfikar: Efsanevi Bir Kılıcın Tarihi Serüveni". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 86 (2018). 9-20.
- Hâdî, Rıza b. Muhammed. *Rûze-i Sefâyi Nâsırî*. tash. Cemşid Kiyanfer. Tahran: Esâtîr, 1385.
- Hâirî, Abdulhâdî. *Târîh-i Cenbeşiha ve Tekâpûhâ-i Ferâmâsûnger-i Der Keşûrhâ-i İslâmî*. Meşhed: Asitan-ı Kuds-i Razavi, 1368
- Halfin. 19. *Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*. İstanbul: Komal Yayınları, 2000.
- Hân, Muhammed Hasan. *İ'timad el-Saltanat*. 4 Cilt. Tahran, Kitâbhaneî Senâî, 1374.

- Heyderî İbrâhim Fesîh. *el-Mecdu't-tâlid fî menâkibi Mevlânâ Hâlid*. ys: 2014.
- Hümâyûnî, Mes'ûd. *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarîkat-i Ni'metullâhiyye der Îrân*. Tahran: İntişârât-ı Mekteb-i İrfan-ı İrân, 1994.
- İrfân, Mahmûd. *Feramason Der Îrân: Ez Agaz tâ Teşkil Lej Bîderî Der Îrân*, Tahran: İkbâl, 1347.
- Kadiyânî, Abbas. *Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i Îrân*. Tahran: Câvidân-i Kurd, 1376.
- Kara, Mustafa. "Melâmetiye". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 43(987). 561-598.
- Karadeniz, Yılmaz. *İrân'da Sömürgecilik ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış Yayınları, 2006.
- Kavak, Abdulcebbar. "Kaçar Hanedanı Döneminde (1795-1925) İrân'da İrşad Faaliyeti Yürüten Nakşbendî-Hâlidî Şeyhleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/12 (2015). 78-102.
- Kavak, Abdulcebbar. "Safevîlerin Şiileştirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46 (2018). 37-54.
- Kılıç, Mahmud Erol. "Ni'metullâh-ı Velî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/135. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kubat, Mehmet Mevlânâ. *Hâlid-i Bağdâdî Sûfî Kelâmı*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.
- Lambton, A.K.S. *Qajar Persia Eleven Studies*. London: I.B. Tauris and Co Ltd, 1987.
- Lewisohn, Leonard. "Modern İrân Tasavvufu'nun Tarihine Bir Giriş I: Ni'metullâhî Tarîkatı: Zulüm, İhya ve Bölünme". çev. İlker Külbilge. *Sûfî Araştırmaları/Sûfî Studies*.7/14 (2016).71-108.
- Lewisohn, Leonard. *An introduction to the history of modern Persian Sufism, Part II: A socio-cultural profile of Sufism, from the Dhahabi revival to he present day*. London: Bulletin of The School of Oriental and African Studies, 1999.

- Lewisohn, Leonard. *Sufism and the School of Isfahan: Tasawwuf and 'Irfân in Late Safavid Iran*," ed. Leonard Lewisohn and David Morgan, in *The Heritage of Sufism, Volume III: Late Classical Persianate Sufism*. Oxford: Oneworld Press, 1999.
- Lewisohn, Leonard. "Modern İran Tasavvufunun Tarihine bir giriş, bölüm II: Zehebî Rönesansından Günümüze Tasavvufun Sosyo-Kültürel Profili", *Sûfi Araştırmaları-Sufi Studies*, (15), ss. 119-151.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Melikzâde, Mehdî. *Târîhi İnkulâbi Meşrûtiyeti İran*. 8 Cilt. Tahran: Hurşîdî, 1331.
- Mohammadi, Mohammad. "Misunderstanding of Safi Ali Shah's Political Views in The Nasiri Era in the Paper "Investigating the Typology of Safi Interpretation": A Paper Review". *Tarbiat Modares University Press*.14/56 (2022). 177-200.
- Müderriş, Abdülkerim. *Yâd-ı Merdân*. 2 Cilt. Hevler: Çaphâne-i Ârâs, 198.
- Mürselvend, Hasan. *Zindegînâme-yi Ricâl ve Meşâhir-i İrân*. 4 Cilt. Tahran: İntişârat-ı İlhâm, 1376.
- Nâtık, Hü mâ. *İran Der Râhiyâb-i Ferheng 1834-184 (İran'ın Kültürel Yolculuğu 1834-1848)*. Paris: Kaverân, 1368.
- Nefîsî, Saîd. *Serçeşme-i Tasavvuf Der İrân*. Tahran: Ketabfurûşî Ferukî, 1366.
- Rouayheb, Khaled. *Opening The Gate of Verification: The Forgotten Arab-Islamic Florescence of The 17th Century Intellectua Trends in The 17th Century Arab-Islamic World*. UK: Cambridge University Press, 2006.
- Rûhânî, Kemâl. *Târîhi Câmiû Tasavvuf-i Kurdistan*. Pîrânşehr: Sâmerend, 1385.
- Safâyî, İbrahîm. *Rehberân-ı Meşrûte*.2 Cilt. Tahran: İntişârat-ı Câvidân, 1363.
- Sâfî Ali Şâh, Mirza Hasan. *Esrârü'l-meârif u Mizânü'l-mârif*. Tahran: İkbâl, 1340.
- Sâfî Ali Şâh, Mirza Hasan. *İrfânü'l-Hak*.Tahran: İntişârat-ı Sâfî Ali Şâh, 1400.

- Sâfî Ali Şâh, Mirza Hasan. *Zübdetü'l-esrâr*. Tahran: İntişârât-ı Sâfî Ali Şâh, 2017.
- Sâfî Ali Şâh, Mirza Hasan. *Dîvân*. Tahran: Kitâbfulûs Mahmûdî, ts.
- Sahravî, Şehram. *Zemîneha-î ihya-ı Tasavvuf der Devriye Zendiyye ve Evâyil-i Kaçar (The Contexts of the Revival of Sufism in the Zendiyya and early Qajar periods)*. Tahran: Doctoral thesis of Persian language and literature department of University of Religions and Religions,1397.
- Sülemî, Ebû Abdirrahman es-. *Kitâbu'l-Fütüvve (Tasavvufta Fütüvvet)*. nşr. ve çev. Süleyman Uludağ. Ankara: AÜİF Yayınları, 1977.
- Sultânî, Muhammed Ali. *Târîhi Tasavvuf Der Kirmanşâh Banezmâm Peşîneî Selâsil ve Fark Sûfiyye Der Garbi İrân*. Tahran: Neşr Ferheng Sehâ, 1380.
- Şirazî, Muhammed Ma'sûm. *Tarâikü'l-hakâik*. nşr. Muhammed Ca'fer Mahcûb. 6 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Senâî, 2004.
- Tabatabeî, Muhammed Muhît. *Tarihi Tahlîl-i Matbuat-ı İrân*. Tahran: Bîset Yayınları, 1366.
- Tabibî, Haşmetullah. *Mebânî Câmîâ-ı Şenâsî ve Murdemşenâsî Eyâlat ve Aşayîr*. Tahran: Müessesesi-i Çâp ve İntişârat Danuşgâhî Tahran,1374.
- Tahrânî, Muhammed Ali. *Müşâhidât ve Tahlîli İctimâî ve Siyâsî ez Târihî İnkilâbi Meşrûtiyyeti İrân*. Tahran: Sehâmî İntişâr, 1379.
- Tavakkulî, Muhammed Rauf, *Târîh-i Tasavvuf der Kurdistan*, Tahran: İntişârât-ı Tavakkulî, 1381.
- Tavakkulî, Muhammed Rauf. *Refashioning Iran Orientalism, Occidentalism and Historiography*. New York: Palgrave Publishers, 2001.
- Vassâf, Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ*. der. Mehmet Akkuş. 4 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 2015.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi IX* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989).

- Zahirüddeve, Mirzâ Alihân. *Mecmûa-yı İş'âr Zâhirüddeve ve Zâhirüssultan (Mukaddime içinde)*.trc. Sefullah Vahidünya. Tahran: İntişârât-ı Vahîd, 1363.
- Zahirüddeve, Mirzâ Alihân. *Vâridât (Mecmûa-ı İş'âr Zehirüddeve ve Zehîri'l-Sultân)*. Tahran: Vahîd, 1363.
- Zahirüddeve, Mirzâ Alihân. *Târîh-i Sahîh bî Duruk (Mukaddime içinde)*.Tahran: İntişârât-ı Şark, 1362.
- Zahirüddeve, Mirzâ Alihân. *Hâtîrât ve İsnad-ı Zâhirüddeve*. haz. İrc Afşar. Tahran: Zerîn, 1367.
- Zahirüddeve, Mirzâ Alihân. *Çente-i Safâ*. Tahran: Peykerî, 1395.
- Zarcone, Thierry. *Müslüman Modernistler ve Sufiler Açısından Masonluk (Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler kitabı içinde)*. haz. Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Zerînkûb, Abdülhüseyin, *Erzîş Mirâsi Sûfîyye*. Tahran: İntişârat Emîr-i Kebîr, 1362.